

Олександр МУСІН
(Санкт-Петербург, Росія)

УДК 904(477.86)«14/15»
ББК 63.3(4Укр)43

Іван МИРОНЮК
(Івано-Франківськ, Україна)

ТОРГОВІ ПЛОМБИ ТУРНЕ З ГАЛИЧА ТА НАДХОДЖЕННЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ТКАНИН ДО СХІДНОЇ ЄВРОПИ В XIV–XV СТ.*

У статті автори аналізують віднайдені на території Східної Європи торговельні пломби фламандського міста Турне, їхню типологію, хронологію і географію розповсюдження. Три з пропонуваніх для порівняння екземплярів походять з різних осередків колишньої князівської резиденції й митрополичого центру – міста Галича. Підкреслено хронологічно нетривалу торгівлю тканинами цього міста у Східній Європі загалом та в українських землях зокрема саме в останній третині XIV – на початку XV ст. Феномен проникнення товарів з Турне до Східної Європи пояснюється пошуками нових ринків збуту за умов високої конкуренції та кризових явищ міської економіки.

Ключові слова: Середні віки, Галич, Турне, Червенські гради, торговельні пломби, «дорогочинські пломби», торгівля фламандськими тканинами, геральдика, королівська французька лілія, хімічний аналіз.

Один із важливих сюжетів історії України – доля міських центрів Київського періоду і особливості їхнього розвитку часів інкорпорації в нові політичні утворення – Польську державу й Велике князівство

* Написання цієї статті відбулося в рамках проекту «*Sfinks slowiańskiej sfragistyki – plomby typu drohiczyńskiego z Czerwna na wschodnioeuropejskim tle porównawczym*» (NCN, No. 2013/11/B/HS3/02052).

Литовське. У деяких випадках тут спостерігається згасання життя¹. Разом з тим чимало міст, незважаючи на зміну їхнього політико-адміністративного статусу, продовжило своє існування. Це стосується й середньовічного Галича². Втім окремі сторінки історії міста не відображені в письмових джерелах. При встановленні цих історичних подробиць важливу роль відіграють пам'ятки археології, зокрема, попри труднощі вивчення – західноєвропейські свинцеві пломби. Ці знахідки традиційно пов'язуються з виробництвом і експортом тканин. До початку 2000-х рр. у Східній Європі, згідно з підрахунками деяких дослідників, було відомо понад 300 європейських пломб, причому близько 200 з них походили з Великого Новгороду (Росія)³. Західноєвропейські пломби виявлено й на території України⁴. Однак вони так і не стали предметом окремих фундаментальних студій.

Щоб оцінити інформативні можливості західноєвропейських торгових пломб як джерела з української історії, зокрема Галича, потрібно навести загальний огляд історії пломбування і самих пломб як нововведення доби пізнього середньовіччя⁵. На жаль, у писемних джерелах містяться лише короткі згадки про опечатування тканин і товарів. У кожному місті існували свої особливості цієї процедури, що загалом перешкоджає спостереженням загального характеру. Однак деякі

¹ Див., наприклад: Кусьнеж Є. Чермно (Червень): занепад граду в XIII ст. у світлі археологічних даних / Є. Кусьнеж // Червень – град між Сходом і Заходом. Каталог виставки / [red. J. Bagińska, M. Piotrowski, M. Wołoszyn]. – Tomaszów Lubelski ; Leipzig ; Lublin ; Rzeszów : Muzeum Regionalne im. dr. Janusza Petera, IAE PAN, IA UR, GWZO, 2012. – С. 166–183; Kuśnierz J. Średniowieczne cmentarzysko szkieletowe na majdanie grodziska w Gródku (stan. 1A), pow. hrubieszowski, woj. lubelskie, w świetle zachowanej dokumentacji badań archeologicznych Komisji Grodów Czerwieńskich (1952–1955) / J. Kuśnierz // In campis, silvis... et urbe. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim // Collectio Archaeologica Ressoviensis 14 / [red. S. Cygan, M. Glinianowicz, P. N. Kotowicz]. – Rzeszów ; Sanok : IA UR, 2011. – S. 247–266.

² Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 10 т., 11 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1994. – Т. 5. – С. 391–392, 397, 432–433, 474.

³ Гайдуков П. Г. Сфрагистические и нумизматические находки из раскопок новгородского Великого моста в 2005–2006 гг. / П. Гайдуков, А. Степанов, С. Трояновский // Новгород и Новгородская земля : история и археология / [ред. В. Л. Янин]. – Великий Новгород : НГОМЗ, 2007. – Вып. 21. – С. 172–173.

⁴ Гавриленко В. О. Українська сфрагістика : питання предмета та історіографії / В. Гавриленко. – К. : Наук. думка, 1977. – Таб. 4 : 14.

⁵ Matheus M. Tuchsiegel – eine Innovation im Bereich der exportorientierten Qualitätsgarantie / M. Matheus, L. Clemens // Europäische Technik im Mittelalter 800–1200. Tradition und Innovation / [Hrsg. U. Lindgren]. – Berlin : Mann, 1996. – S. 479–480.

закономірності цілком піддаються вивченню, незважаючи на те, що два напрями студій такого характеру – сигілографічний та історично-економічний – існували паралельно.

Узагальнюючі огляди до теми відомі переважно з капітальних, присвячених європейському ткацтву праць⁶. Втім у монографіях останніх років розділ про пломби зрідка перевищує кілька сторінок⁷. Наразі відомі лише окремі статті з окресленої проблеми з кількома дослідницькими підходами⁸. Однак ще з другої половини ХІХ ст. в європейській сигілографії з'явилися серйозні монографії, присвячені торговельним та митним пломба́м французьких міст Аппаса⁹, Монса¹⁰, Бетюна¹¹,

⁶ La draperie dans la Flandre française au Moyen Age / G. Espinas. – Paris : A. Picard, 1923. – Vol. 2. – P. 358–397; Laurent H. La draperie des Pays-Bas en France et dans les pays méditerranéens (XIIIe–XVe siècle) : un grand commerce d'exportation au Moyen âge / H. Laurent. – Paris : Droz, 1935. – P. 225–227.

⁷ Cardon D. La draperie au Moyen âge : essor d'une grande industrie européenne / D. Cardon. – Paris : CNRS, 1999. – P. 594–600; Roch J.–L. Un autre monde du travail : La draperie en Normandie au moyen âge / J.–L. Roch. – Mont-Saint-Aignan : Presses universitaires de Rouen et du Havre, 2013. – P. 38–43, 47–48, 289–290.

⁸ Endrei W. The sealing of cloth in Europe, with special reference to the English evidence / W. Endrei, G. Egan // Textile history. – L., 1982. – Vol. 13. – P. 47–75; Egan G. Seals of Approval: Archaeological Evidence for an Aspect of Regulation in the Textile Trade in the Late Middle Ages and the Early Modern Era / G. Egan // Centre – Region – Periphery. 3e Congrès international de l'archéologie médiévale et post-médiévale. Basel (Switzerland, 10–15 September 2002). Preprinted papers / [éd. G. Helmig, B. Scholkman, M. Untermann]. – Hertingen : S. n, 2002. – Vol. 1. – P. 268–274; Kvizikevičius L. Šviniai audekilių antspaudai / L. Kvizikevičius // Lietuvos Archeologija. – Vilnius, 1998. – T. 15. – S. 433–446; Clemens L. Tuchsiegel / L. Clemens // Das Siegel : Gebrauch und Bedeutung / [Hrsg. G. Signori]. – Darmstadt : Wiss. Buchges, 2007. – S. 167–174; Roch J.–L. Sceaux des plombs des draps / J.–L. Roch // Empreintes du passé. 6000 ans de sceaux / [dir. M. Bloche, C. Dorion-Peyronnet, V. Maroteaux]. – Rouen : Archives départementales de la Seine-Maritime, Musée départemental des Antiquités, Point de vues, 2015. – P. 180–191; Labrot J. Scellés de plomb des marchands, des marchandises, des douanes et des draps / J. Labrot // Moyen Âge. – Bayeux, 2014. – № 98. – P. 60–67; Labrot J. Scellés de plomb des marchands, des marchandises, des douanes et des draps / J. Labrot // Moyen Âge. – Bayeux, 2015. – № 100. – P. 46–55; Maćkowski T. Plomby towarowe jako źródło badań historycznych / T. Maćkowski // Kwartalnik historii kultury materialnej. – Warszawa, 2012. – R. 60. – № 3. – S. 395–404. Див. також бібліографію: Ван Лаере Р. Западноевропейские товарные пломбы XIV–XV вв. с территории Золотой Орды / Р. Ван Лаере, О. Тростьянский // Нумизматика Золотой Орды. Сборник научных статей. – Казань : Институт истории имени Ш. Марджани АН РТ, 2012. – Вып. 2. – С. 145.

⁹ Dancoisne L. Les plombs des draps d'Arras / L. Dancoisne. – Arras : Répessé-Crépel & Cie, 1885.

¹⁰ Devillers L. Anciennes marques de marchandises à Mons / L. Devillers // Annales du Cercle archéologique de Mons. – Mons, 1864. – Vol. 5. – P. 428–438; Maarleveld Th. J. Un plomb de drap de Mons, découvert lors de la fouille d'un navire marchand, à proximité de la côte Hollandaise / Th. J. Maarleveld // Annales du Cercle Archéologique de Mons. – Mons, 1988. – T. 73. – P. 147–150.

¹¹ Dancoisne L. Les plombs des draps de Béthune / L. Dancoisne. – Arras : Répessé-Crépel & Cie, 1888.

Парижа й Ліона¹². Згодом було опубліковано регіональні студії знахідок з Англії¹³, півночі Німеччини¹⁴, Угорщини¹⁵, польського Гданська¹⁶.

Причини появи пломбування тканин пов'язані зі встановленням контролю над якістю продукції за умов торговельної конкуренції¹⁷. Однак історики не завжди звертали увагу на зв'язок пломб із королівським фіском. Плomboвання тканин і товарів було однією з ознак централізації влади¹⁸ й виникло як сеньйоральне надання¹⁹, підтвержене наявністю на деяких пломбах королівської лілії – «символу найвищої якості»²⁰. Не завжди увагу приділяли й функціональним відмінностям текстильних, торгових та митних пломб. Плombo останнього різновиду традиційно на аверсі мали зображення королівського герба²¹. Королівські ордонанси, що затверджували право плomboвання й міські статути текстильного виробництва, збереглися,

¹² Sabatier A. Sigillographie historique: des administrations fiscales, communautés ouvrières et institutions diverses ayant employé des sceaux de plomb (XIVe–XVIIIe siècles): plombs historiés de la Saône et de la Seine / A. Sabatier. – Paris : H. Champion, 1912.

¹³ Endrei W. Op. cit. – P. 47–75; Egan G. Medieval and later trade in textiles between Belgium and England. The picture from some finds of cloth seals / G. Egan // *Exchanging Medieval Material Culture. Studies on Archaeology and History Presented to Frans Verhaeghe // Relicta Monografieën 4 : Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen* / [eds. K. De Groote, D. Tys, M. Pieters]. – Bruxssel ; Leuven : Peetres, 2010. – P. 55–66.

¹⁴ Hittinger D. Tuchplomben. Warenzeichen des späten Mittelalters und der Neuzeit aus dem norddeutschen Küstengebiet / D. Hittinger. – Aachen : Shaker, 2008.

¹⁵ Mordovin M. Late medieval and early modern cloth seals in the collection of the Hungarian National Museum / M. Mordovin // *Archaeologiai Értesítő*. – Budapest, 2014. – Vol. 139. – P. 193–237.

¹⁶ Bobowski B. Plomby tekstylne z wykopalisk na terenie Dolnego Miasta w Gdańsku / B. Bobowski. – Łódź : Wyd-wo Wyższej Szkoły Edukacji Zdrowotnej i Nauk Społecznych, 2008; Gdańsk w Europie, Europa w Gdańsku. Kontakty handlowe i kulturowe Gdańska w XVI wieku, w świetle wykopalisk archeologicznych. Katalog wystawy / [red. E. Trawicka, B. Ceynowa]. – Gdańsk : Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, 2011. – S. 8–9, 20–24.

¹⁷ Matheus M. Zur Entwicklung von Tuchproduktion und Tuchhandel in „Oberlothringen“ im hohen Mittelalter (ca. 900–1300) / M. Matheus, L. Clemens // *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. – Bonn, 1988. – Bd. 75. – S. 15–31; Roch J.–L. Sceaux des plombs des draps. – P. 180.

¹⁸ Fray J.–L. Villes et bourgs de Lorraine: réseaux urbains et centralité au Moyen Âge / J.–L. Fray. – Clermont-Ferrand : Presses universitaires Blaise Pascal, 2006. – P. 110.

¹⁹ Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre. 2e partie. Le Sud ouest de la Flandre depuis l'époque bourguignonne / [éd. H. E. de Siegher]. – Bruxelles : Palais des Académies, 1951. – Vol. 1 : Documents généraux. Armentières-Caëstre. – P. 15; Cardon D. Op. cit. – P. 594–600.

²⁰ Laurent H. Op. cit. – P. 226; Recueil de documents. – Vol. 1 : Documents généraux. Armentières-Caëstre. – P. 210.

²¹ Sabatier A. Op. cit. – P. 55–57, 78; Godart J. L'ouvrier en soie: monographie du tisseur lyonnais : étude historique, économique et sociale. Première partie : La réglementation du travail / J. Godart. – Lyon : E. Nicolas, 1899. – P. 482.

починаючи з першої половини XV ст.²², втім така практика відома й з попередніх часів.

Хронологія побутування plomb пов'язана з еволюцією текстильного виробництва й торгівлі тканинами. Найбільш обґрунтованою є думка про масову появу plomb наприкінці XIII – на початку XIV ст. у зв'язку з новим рівнем організації і технологізації ткацтва. Це не виключає вживання plomb раніше²³, однак думка про розвиток цього феномену з XII ст.²⁴ доволі спірна за відсутності належних джерельних підтверджень.

Наукова реконструкція алгоритму plombування також досі серед завдань, які не розв'язали вчені. Дослідники підкреслюють різницю між кількістю занотованих у книгах міських звітів проданих plomb, що сягали й 100 000 одиниць на рік²⁵, та відомими археологічними знахідками²⁶. У книгах витрат враховували всі plombи, які купили ремісники протягом року, без урахування завдань та характеру plombування²⁷. Наразі прийнято вважати, що для приблизного усвідомлення обсягів виробництва слід зменшити відому з інвентарних книг кількість проданих plomb у 20–100 разів. Але й ця кількість буде суттєво завищеною. Так, у Руані (Франція) 1501 й 1503 рр. виготовили 2800 і 2600 шматків сукна відповідно²⁸. При цьому, як іноді трапляється в науковій літературі, вважати, що одній plombі відповідав один шматок

²² Ordonnances des rois de France de la 3e race, recueillies par ordre chronologique... / [éd. M. de Vilevault, M. de Bréquigny]. – Paris : Imprimerie royale, 1769. – T. XI : Ordonnances de Charles VI, données depuis le commencement de l'année 1419 jusqu'à la fin du règne de ce prince. – P. 12–13; Ordonnances des rois de France de la 3e race, recueillies par ordre chronologique... / [éd. M. de Vilevault]. – Paris : Imprimerie royale, 1782. – T. XIII : Ordonnances depuis le commencement du règne de Charles VII, jusques et compris l'année 1447. – P. 380; Ordonnances des rois de France de la 3e race, recueillies par ordre chronologique... / [éd. M. de Vilevault]. – Paris : Imprimerie royale, 1811. – T. XV : Juillet 1461–1463. – P. 30.

²³ Clemens L. Op. cit. – S. 167–174. Див.: Optendrenk M. Nos sculteti, scabini et universitas civium in Traiecto : Verfassung und Herrschaftsgefüge der Stadt Maastricht im 13. Jahrhundert / M. Optendrenk. – Dissertation. – Trier : S. n., 2006.

²⁴ Ван Лаере Р. Указ. соч. – С. 145; Коваль В. Ю. Фламандские текстильные plombы из раскопок средневекового базара в Болгаре и некоторые аналогии с территории Руси / В. Коваль // Краткие сообщения Института археологии РАН. – М., 2015. – Вып. 237. – С. 211.

²⁵ Wandenpeereboom A. Recherches sur la draperie et la gilde ou corporation des drapiers d'Ypres / A. Wandenpeereboom // Annales de la Societe historique de la ville l'Ypres. – Ypres, 1876. – T. VII. – P. 35. Див.: Пиренн А. Средневековые города Бельгии / А. Пиренн. – М. : Соцэкгиз, 1937. – С. 252.

²⁶ Labrot J. Scellés de plomb... – P. 50; Roch J.–L. Sceaux des plombes des draps. – P. 180–191.

²⁷ Laurent H. Op. cit – P. 344–345; Espinas G. Bulletin d'histoire de l'économie textile / G. Espinas // Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. – Paris, 1948. – 3 année. – № 3. – P. 340–341.

²⁸ Roch J.–L. Sceaux des plombes des draps. – P. 189.

чи рулон тканини²⁹, на наш погляд некоректно. Очевидно втім, що зростання кількості випущених пломб усе ж варто вважати свідченням активності місцевого виробництва й торгівлі.

Пломбування тканин відбувалося після перевірки їхньої ваги, розмірів і якості (встановлювалося погляданням на світло)³⁰. Водночас відомо, що в містах існували велика й менша пломби-печатки, які на початковому етапі могли виготовляти з воску³¹. Занотовані й випадки пломбування так званою «третьою пломбою»³². Імовірно пломби на тканини накладали після кожної технологічної операції та при підготовці на продаж, наприклад при скручуванні тканини в рулон (*mis a la poulie*)³³. За кожну пломбу ремісник мусив заплатити два динари. Пломбувала тканини спеціальна колегія з представників гільдій ткачів, причому сам печатник — *eswardeur* не міг бути торгівцем тканинами³⁴. В XV ст. у Брюсселі вона складалася з двох приймальників, п'яти контролерів й одного печатника, котрі збиралися на Великому ринку тричі на тиждень³⁵.

На початку XIV ст. ці пломби могли слугувати для скріплення трьох шматків тканин певної довжини та встановленої кількості ниток (*es liches / rame*)³⁶, з яких, згідно з тогочасною технологією виробництва, виготовляли цільне полотно. Тому на кожному полотні могло бути щонайменше дві, а то й чотири пломби. З цього часу джерела нотують різні назви пломб, які застосовували для різних операцій. Так, *scel a la perche* вживали після завершення процесу ткацтва; *scel aux lices (liches)* ставили після зшивання шматка тканини з трьох фрагментів та обробки її поверхні; а *enseigne de la ville* прикладали після завершення всіх процедур³⁷. У XVI—XVII ст. в

²⁹ Рыбина Е. А. Новгород и Ганза / Е. Рыбина. — М. : Рукописные памятники Древней Руси, 2009. — С. 209.

³⁰ De Poerck G. La draperie médiévale en Flandre et en Artois: Technique et terminologie / G. De Poerck. — Bruges : De Tempel, 1951. — Vol. 2. — P. 88–89, 121, 123.

³¹ Roch J.-L. Sceaux des plombs des draps. — P. 182.

³² Recueil de documents. — Vol. 1 : Documents généraux. Armentières-Caëstre. — P. 76, 112, 136, 156, 165, 193, 199, 496.

³³ Endrei W. Op. cit. — P. 48, 56.

³⁴ Daire L. F. Histoire littéraire de la ville d'Amiens / L. F. Daire. — Paris : P. F. Didot, 1782. — P. 488.

³⁵ Henne A. Histoire de la ville de Bruxelles / A. Henne, A. Wauters. — Bruxelles : Perichon, 1845. — T. 2. — P. 177, 603.

³⁶ De Poerck G. La draperie médiévale en Flandre et en Artois.... — Vol. 2. — P. 114; De Poerck G. La draperie médiévale en Flandre et en Artois.... — Vol. 3. — P. 113. Про контроль за шириною тканини й кількістю ниток див.: Cardon D. Op. cit. — P. 387, 451–453, 501–508, 585–589.

³⁷ Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre. 1 : Des origines à l'époque bourguignonne / [éd. G. Espinas, H. Pirenne]. — Bruxelles : Kiessling, Palais des Académies, 1924. — T. 3 : Supplément et tables. — P. 412, № 740.

Армантьєрі існували пломби довжини шматка тканини (*plomb de longueur*), пломби, можливо, пов'язані з контролем ширини (*plomb de l'aulneur*), а також *plomb de taloche*, які клали на тканину після ліквідації ворсу й розгладжування³⁸. Ще одну пломбу могли використовувати після фарбування сукна³⁹. Однак підсумкова кількість пломб на імпортованій тканині, включаючи митні пломби, невідома, адже не всі сорти тканин підлягали пломбуванню⁴⁰.

Із процедурою пломбування тісно пов'язана конструкція й особливості кріплення пломб, що виключала можливості їхнього повторного використання для легітимації сфальшованої продукції. Зокрема в Іпрі XIV ст. за відрив пломб із «хороших» тканин і їхнє прикріплення до «поганих» передбачалося жорстке покарання⁴¹. У східноєвропейській літературі прийнято вважати, що європейські пломби за своєю конструкцією якісно відрізнялися від руських печаток і пломб так званого «дорогочинського типу». За словами вчених, найуживанішим типом була пломба з двох з'єднаних між собою перемичкою свинцевих кружалець, на одному з яких містилася заклепка, а другий мав отвір. При пломбуванні перемичку згинали, тканину вміщували між кружальцями, а заклепку плющили за допомогою двох матриць або буллотирія, що міцно фіксував пломбу на тканині⁴². Водночас пломби з двома заклепками й пломби з каналом зазвичай розглядаються як другорядні за значенням, оскільки їх використовували рідше. При цьому, що важливо, досі в науковому інструментарії відсутня загальноприйнята термінологія опису пломб.

³⁸ Recueil de documents. – Vol. 1 : Documents généraux. Armentières-Caëstre. – P. 206, 208, 364.

³⁹ Ibidem. – P. 165, 371, 390.

⁴⁰ Munro J. H. Hanseatic commerce in textiles from the Low Countries and England during the Later Middle Ages: changing trends in textiles, markets, prices, and values, 1290–1570 / J. Munro. – Toronto : University of Toronto, Department of Economics, 2007. – P. 119.

⁴¹ Cardon D. Op. cit. – P. 594–600.

⁴² Квизикявичюс Л. Товарные (торговые) свинцовые пломбы / Л. Квизикявичюс // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. Новгород, 26–31 августа 1996 г. / [отв. ред. В. В. Седов]. – М. : Эдиториал УРСС, 1998. – Т. 4 : Общество, экономика, культура и искусство славян. – С. 211; Гайдуков П. Г. Сфрагистические и нумизматические находки... – С. 172–173; Клоков В. Б. Западноевропейские торговые пломбы из развалин Сарая / В. Клоков, В. Лебедев // Восьмая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 17–21 апреля 2000 г. Тезисы докладов и сообщений. – М. : ГИМ, 2000. – С. 275–277; Ван Лаере Р. Указ. соч. – С. 146; Коваль В. Ю. Торговый инвентарь из раскопок базара середины XIV века в Болгаре / В. Коваль // Поволжская археология. – Казань, 2013. – № 4 (6). – С. 18; Его же. Фламандские текстильные пломбы... – С. 212.

Відомо, що здебільшого пломби позбавлені написів, які б засвідчували місце їхнього виготовлення, а зображені на них символи не завжди інтерпретуються однозначно. Зривання пломби призводило до її руйнування або дуже сильного пошкодження. Перш за все це стосується стулчастих (з двох частин) пломб із двома заклепками. Після деструкції та постдепозиційних змін внесена на пломбу інформація набувала ще фрагментарнішого характеру.

Однак нам відомі пломби, які дозволяють однозначно ідентифікувати місто своєї появи. Саме такі було знайдено поблизу сучасного міста Галича (Івано-Франківська область, Україна) на сільськогосподарських угіддях села Крилоса (терен літописного Галича, князівська резиденція XII–XIII ст. та митрополичий осередок XIV ст.), вірогідно, в урочищі Золотий Тік, де відомі й знахідки пломб так званого «дорогочинського типу». Тепер вони зберігаються у приватній колекції (рис. 1). Одну з них опубліковано⁴³. Всі пломби є двосторонніми екземплярами з каналом, містять схожі зображення й написи, а отже належать одному сигілографічному типові.

Пломба № 1 кругла, має втрачені фрагменти, її діаметр — 14 мм, товщина — 3,8 мм, маса — 2,54 г (рис. 1: 1). На аверсі зображена лілія з дуже відігнутими боковими пелюстками в точковому обідку, навколо якого нанесено напис латиною, який доволі важко відчитати. Чітко бачимо лише літеру «О». Все тло реверсу займає зображення широкої вежі з чотирма зубцями. Це так звана мурована вежа, на якій окреслені квадрати кладки. Ворота вежі відкриті. В них уміщена лілія. Ще одна лілія зображена ліворуч від вежі (геральдично справа), сліди іншої читаються над правим зубцем вежі. Очевидно, її оточували п'ять симетрично нанесених лілій. Уся композиція внесена в округлість, сліди якої видимі ліворуч від вежі.

Пломба № 2 овальна, її розміри 13x12x4,6 мм, маса — 3,8 г. Вціліла вона значно краще, ніж попередня, хоча напис і далі читається кепсько (рис. 1: 2). Зображення лілії схоже з аверсом пломби № 1. Точковий обідок переданий поперечними насічками. На реверсі також зображена широка мурована вежа. Чіткість зображення дозволяє нам побачити сліди всіх шести лілій. Можливо, над вежею вивищується гострокутна наметова крівля, сліди якої проглядаються нечітко. Очевидно, пломбу відтискувала

⁴³ Коваль І. М. Сучасна археологія княжого Галича і Галицької землі / І. Коваль, І. Миронюк, О. Білик. — Івано-Франківськ : В. П. Супрун, 2015. — С. 283.

інша пара матриць, утім втрата елементів викликана не станом збереженості пломби, а невідповідністю заготовки розмірові матриці.

Кругла і плomba № 3 діаметром — 14,9 мм, завтовшки — 39 мм, масою — 3,7 г (рис. 1: 3). На аверсі зображено лілію вже відомої нам форми, обрамлену точковим обідком. Завдяки гарній збереженості напису, що починається з хреста-інвокації й містить роздільники у вигляді розеток та вертикально розташованих кількох крапок, можна прочитати: «+:DE PTOURNAL:». Букви стилізовані, мають розширені закінчення, як, вірогідно, й хрест на початку напису. На реверсі зображена широка мурована вежа, оточена п'ятьма ліліями. У відкритих воротах також колись була зображена лілія, але з часом не вціліла. Не виключена присутність на зображенні гостроверхої кривлі. Композиція оточена точковим обідком, радше схожим на обідок з поперечних насічок.

Отже, перед нами митні або текстильні пломби сучасного бельгійського міста Турне, що в Середні віки належало до французького королівського домену. Про це свідчить як королівська лілія, так і міський герб у вигляді вежі або ж замку з вежами в оточенні лілій⁴⁴. Попри існування лілій та веж на печатках інших європейських міст (рис. 2 : 5), таке стійке поєднання зображень з характерним написом чи без нього не дозволяє надійно ідентифікувати пломби.

Кількість лілій в історії міської геральдики Турне спершу не регламентувалася. Дві лілії поряд із вежею чи замком відомі з печаток актів 1288, 1322, 1345, 1348 рр., а після 1371 р. квіток стало більше⁴⁵.

⁴⁴ «De gueules à la tour d'argent ouverte, crénelée d'une pièce et de deux demies, à la herse levée de même, percée de deux meurtrières, maçonnée de sable, au chef cousu d'azur chargé de trois fleurs de lys d'or rangées», див.: Boziere Fr.–J. Armorial de Tournai et du Tournais : texte et dessins / Fr.–J. Boziere. – Tournai : Typ. de Malo et Levasseur, 1859. – P. 237–238; Fourez L. L'héraldique à Tournai aux XIIIe et XIVe siècles / L. Fourez // Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg. – Limbourg, 1949. – T. 85 : Miscellanea Mgr Dr P. J. M. van Gils. – P. 127–159; Servais M. Armorial des Provinces et des Communes de Belgique / M. Servais. – Bruxelles : Crédit Communal de Belgique, 1955.

⁴⁵ Hoquet A. Sceaux de la ville de Tournai, de ses échevinages et de ses juridictions / A. Hoquet // Revue tournaisienne. Histoire, archéologie, art, folklore. – Tournai, 1908. – T. 4. – P. 61–68; Vilain A. Figurer l'autorité sur les sceaux de villes épiscopales au Moyen Âge / A. Vilain // Faire et voir l'autorité pendant l'Antiquité et le Moyen Âge. Images et monuments, actes de la journée d'étude tenue à Paris le 14 novembre 2014 à Institut national d'histoire de l'art / [dir. A.–O. Poilpré]. – Paris : site de l'HiCSA. – P. 97–111 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://hicsa.univ-paris1.fr/documents/pdf/PublicationsLigne/JE%20Poilpre%20Autorite%202016/05_Vilain.pdf (консультація: 1 березня 2017 р.).

Від 1340-х рр. міські символи на печатках поступово вміщуються у квадрифолій, характерний і для монетного карбування короля Франції Філіппа V (1328–1350)⁴⁶. З 1352 р. у вежі фіксується зображення відкритої решітки брами, а з 1426 р., після відповідного декрету короля Карла VII (1403–1461), на гербі залишаються лише три лілії⁴⁷ (рис. 2: 1–4).

Візуальний аналіз пломб дозволяє встановити, що утворена впродовж сторіч під впливом лужних або кислих водних розчинів у ґрунті та атмосферного кисню на їхній поверхні патина має оранжевий (пломба № 3), світло-сірий (пломба № 2) або коричневий (пломба № 1) кольори. Для з'ясування чинників, які вплинули на корозію і оптичні властивості цих пам'яток, було вивчено елементний склад свинцевого сплаву і патини, а також фазовий склад патинового покриття.

Масову частку основних хімічних елементів у сплаві й патині пам'яток визначили X-променевим флуоресцентним аналізом (приклад EXPERT 02L), а фазовий склад покриття — методом X-променевої дифрактометрії (прилад ДРОН-2,0). Зазначені методи дозволяють досліджувати патинові покриття без їхнього руйнування. В таблиці № 1 наведено елементний склад свинцевого сплаву пломб, а в таблиці № 2 — фазовий склад їхньої патини.

Ідентифікація фазового складу патини за даними дифрактометричного аналізу виявила, що основними сполуками, які сформувалися внаслідок хімічної корозії поверхні пам'яток, є піроморфітні фази $Pb_{5-x}(Cd,Sn)_x(PO_4)_3Cl$ і карбонат свинцю $PbCO_3$. До складу патини пломб № 1 і № 3 входять лише відповідно піроморфітні фази $Pb_{4,93}(Cd,Sn)_{0,07}(PO_4)_3Cl$ і $Pb_{4,88}(Zn,Cd,Sn,Fe)_{0,12}(PO_4)_3Cl$. Атомна структура вказаних фаз належить до класу апатитів. Симетрія ґратки цієї речовини гексагональна (просторова група $R\bar{6}3/m$). Особливість піроморфіту в тому, що атоми Pb у його ґратці можуть ізоморфно заміщуватися на Zn, Cd, Sn, Fe або інші атоми. Утворювалися ці сполуки

⁴⁶ Lafaurie J. Les Monnaies des rois de France / J. Lafaurie. — Paris ; Bâle : E. Bourgey, 1951. — Vol. 1 : Hugues Capet à Louis XII — № 270, 271, 274, 284 etc.; див. також: Bompaire M., Dumas F. Numismatique médiévale : Monnaies et documents d'origine française / M. Bompaire, F. Dumas. — Turnhout : Brepols, 2000.

⁴⁷ Fourez L. Op. cit. — P. 139, 147. Дуже не очікувано було прочитати, що «герби міста Турне містив зображення оленя з гіллястими рогами», див.: Коваль В. Ю. Фламандские текстильные пломбы... — С. 219.

на поверхні plomb внаслідок хімічної та електрохімічної корозії свинцевого сплаву під впливом солей фосфатної і хлоридної кислот. Корозійний процес plombи № 2 проходив в інших умовах, а саме за участі солей фосфатної, хлоридної і карбонової кислот, тому, крім піроморфітної фази, патина пам'ятки містить карбонат свинцю $PbCO_3$.

Було встановлено, що рожевий колір патини свинцевих пам'яток мають тільки ті артефакти, в яких їхній сплав містить домішки Cu. Однак вплив домішкових атомів міді на колір патини опосередкований, оскільки її забарвлення пов'язане саме з інтеркаляцією атомів Fe(III) у ґратку піроморфітної фази. Атоми міді тут є промоторами цього структуроутворювального процесу. Наш висновок підтверджується тим, що рожевий колір притаманний кристалогідратній фазі $FePO_4 \cdot 2H_2O$.

Наявність у складі патини plombи № 2 білої за кольором фази $PbCO_3$ обумовлює її світло-сіре забарвлення, а коричневий колір патини plombи № 1 пов'язаний з коричневим кольором домішкової сполуки $FeO(OH)$.

Отже, результати проведених фізико-хімічних досліджень свинцевих plomb дозволяють дійти висновку, що їхнє тривале перебування в ґрунті та контактування з мінералізованою водою зумовили хімічну й електрохімічну корозію артефактів. Під впливом розчинених у водному середовищі солей ортофосфатної, хлоридної і карбонатної кислот на їхній поверхні утворилося патинове покриття, сформоване з піроморфіту або суміші піроморфіту і карбонату свинцю. Швидкість корозії пам'яток у ґрунті суттєво залежить від сумарного вмісту домішкових металів у свинцевому сплаві, які внаслідок електрохімічного окиснення забезпечують основному металові протекторний захист. Рожево-коричневий колір патини окремих пам'яток пов'язаний із рожевим забарвленням піроморфіту, якого він набуває внаслідок ізоморфного заміщення незначної кількості атомів Pb на атоми Fe(III). Колір патинового покриття також залежить від вмісту в ньому FeO , $FeO(OH)$ або $PbCO_3 \cdot Pb(OH)_2$.

Характерно, що за нашими спостереженнями сплави привісних торгових plomb, а також свинцеві печаті (молівдовули) і plombи князів (митрополитів) Русі (X–XIII ст.) близькі за елементним складом і масовим вмістом елементів. У них загальний вміст домішкових атомів Zn, Cd, Sn і Fe не перевищує 2,6 %.

Вивчення хімічного й ізотопного складу свинцю, з якого виготовляли середньовічні печатки й пломби, – це новий напрям студій. Втім нещодавні дослідження знайдених на посаді городища Чермного (тепер – околиці села Чермного гміни Тишовці Томашівського повіту Люблінського воєводства, Польща) давньоруських печаток і пломб із застосуванням комбінованих методик EDS (Energy Dispersive X-Ray Spectroscopy, метод енергодисперсійної рентгенівської спектроскопії), EDXRF (Energy Dispersive X-Ray Fluorescence, метод енергодисперсійного рентгено-флуоресцентного аналізу), XRPD (X-ray Powder Diffractometry, метод рентгенівської порошкової дифракції) також виявили сліди оксиду свинцю як наслідку корозії⁴⁸. Вміст свинцю у сплавах печаток і пломб не набагато вищий порівняно з європейськими пломбами з Галича (98,9% – 99,4% проти 97,0±0,07% – 98,4±0,06%), що втім може бути пов'язано з похибкою вимірювання. Решта хімічних елементів можна розцінювати як домішки. Для галицьких пломб також властивий дещо завищений порівняно з давньоруською серією (0,57±0,03% – 1,00±0,04% і 0,11% – 0,36% відповідно) відсоток заліза та стабільна присутність кадмію (0,64±0,04% – 0,66±0,04%), не виявленого у знахідках з Чермного. Однак тут присутній цілий ряд елементів (Cr, Bi, Au, Co, Ga, Se, Os), не зафіксований у галицьких знахідках. Загалом відсутність належної бази даних не дозволяє провести гідних порівняльних студій, а тому метою цієї публікації є введення в науковий обіг нових результатів, які будуть корисні для дальших досліджень.

Огляньмо ж основні віхи історії ткацтва і торгівлі тканинами в Турне. Відомо, що вже 1268 р. в місті існувала посада чи уряд печатника сукна⁴⁹.

⁴⁸ Wołoszyn M. The Seals from Czerwno (Cherven towns, Eastern Poland) – Chemical Analysis and Metallurgical Examination / M. Wołoszyn, E. M. Nosek, J. Stepiński, A. Rafalska-Łasocha, W. Łasocha, E. Bielańska // *Archeologia Polski*. – Warszawa, 2015. – T. 60. – P. 123–152; Ejsudem. The “Sphinx of Slav Sigillography” – Dorogichin Seals in their East European Context (a preliminary report) / M. Wołoszyn, I. Florkiewicz, A. Garbacz-Klempka // *Die frühen Slawen – von der Expansion zu gentes und nationes. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte des 8. Deutschen Archäologiekongresses in Berlin, 06.–10. Oktober 2014.* / [Hrsg. F. Biermann, T. Kersting, A. Klammt] // *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 81/2.* – Beier & Beran : Archäologische Fachliteratur Langenweissbach, 2016. – Teilband 1 : Allgemeine Beiträge. – P. 257–273.

⁴⁹ Verriest L. Les luttes sociales et le contrat d'apprentissage à Tournai jusqu'en 1424 / L. Verriest // *Mémoires publiés par la classe des lettres et des sciences morales et politiques de l'Académie royale de Belgique. 2e série. Bruxelles : S. n., 1911. – T. IX. – P. 7.*

Слід підкреслити, що сигілографічний тип самих пломб з королівською лілією та оточеною ліліями міською вежею кореспондується з оформленням рахункових жетонів королеви Бланки Кастильської (1188–1252), регента Людовіка IX (1226–1270), майбутнього короля Франції та святого⁵⁰ (рис. 2: 6). Це може засвідчувати появу цікавого нам типу пломб не пізніше другої половини XIII ст. Незважаючи на те, що архівні документи Турне, втім зі згадками про пломбування і пломби, збереглися з 1350-х рр.⁵¹, їхня інформація з окресленого у статті питання доволі фрагментарна. Так, під 1377 р. повідомляється, що матерію запечатувала колегія з 13-ти осіб, а під 1438 р. занотовано заборону продажу й купівлі немаркованої продукції, за винятком деяких сортів тканин (*grises, draps meslez tains en laine*)⁵². Досі вважалося, що текстильне виробництво Турне наприкінці XIV ст. переживало занепад⁵³. Однак цей погляд не безперечний⁵⁴. Деякі вчені вважають, що в XV–XVI ст. місцева корпорація змогла вийти з депресії, запропонувавши новим запитам з Європи дещо інші типи тканин⁵⁵.

Розгляньмо ж аспекти хронології й географії поширення торгових пломб із Турне. Так, на найближчих до Галича теренах їх знайдено в Чермному, на Волині і в Дорогочині (тепер однойменне місто повіту Шемятичі Підляського воєводства, Польща). Пломбу з Чермного знайдено на посаді городища у схожому до так званих «дорогочинських» пломб

⁵⁰ Див.: Bernard F. P. *The Casting-Counter and the Counting-Board: a chapter in the history of numismatics and early arithmetic* / F. P. Bernard. – Oxford : Clarendon press, 1916.

⁵¹ Vleeschouwers-Van Melkebeek M. *Officialité de Tournai : archives détruites, archives conservées* / M. Vleeschouwers-Van Melkebeek // *Archief en bibliotheekwezen in België*. – *Studia historica gandensia* 215. – Gand, 1977. – T. XLVIII. – P. 199–214.

⁵² *Textes et fragments relatifs à la draperie de Tournai au moyen âge* / [éd. M. Dubois] // *Revue du Nord*. – Lille, 1950. – T. 32. – № 126–127 – P. 155; *Textes et fragments relatifs à la draperie de Tournai au moyen âge* / [éd. M. Dubois] // *Revue du Nord*. – Lille, 1950. – T. 32. – № 128. – P. 225. Див. схожу практику в Армантьєрі: *Recueil de documents*. – Vol. 1 : *Documents généraux. Armentières-Caëstre*. – P. 76.

⁵³ Laurent H. *Op. cit.* – P. 60–61.

⁵⁴ Abraham-Thisse S. *Le commerce des draps de Flandre en Europe du Nord: faut-il encore parler du déclin de la draperie flamande au Bas Moyen Âge?* / S. Abraham-Thisse // *La draperie ancienne des Pays-Bas, débouchés de survie (14e–16e siècles)*. Actes du Colloque tenu à Gand le 28 avril 1992 / [dir. M. Boone, W. Prevenier]. – Leuven : [u. a.], 1993. – P. 167–206.

⁵⁵ Chorley P. *The 'Draperies légères' of Lille, Arras, Tournai, Valenciennes: New Materials for New Markets?* / P. Chorley // *La draperie ancienne des Pays-Bas, débouchés de survie (14e–16e siècles)*. Actes du Colloque tenu à Gand le 28 avril 1992 / [dir. M. Boone, W. Prevenier]. – Leuven : [u. a.], 1993. – P. 151–166.

контексті⁵⁶ (рис. 3 : 1). Вона аналогічна пломба з Галича, хоча все ж відтиснена іншою парою матриць. Ще одна подібна плomba, знайдена на території Волинської області, 2010 р. потрапила до фондів Любомльського краєзнавчого музею⁵⁷ (рис. 3 : 2). Пломба з Дорогочина, судячи з опублікованого зображення, є збереженим аверсом стулкової пломби⁵⁸ (рис. 3 : 3). Карл Болсуновський ідентифікував її як «малу печатку» з «геральдичною лілією», яку він порівняв з польським гербом *Gozdawa (flores liliae in campo rubeo)*⁵⁹. Вчений не звернув уваги на зображену на гербі подвійну лілію. Однак, він відзначив, що на звороті «печатки» видимі сліди тканини. Пломбу, очевидно віднайдено в одному контексті з іншими так званими «дорогочинськими» плomбами.

Іншим сусіднім з Галичем регіоном, звідки походить велика колекція пломб, є Угорщина. Серед 115-ти пломб, виявлених у колекціях Угорського національного музею в Будапешті, 20 одиниць походили з Турне. З них — 12 двосторонніх екземплярів з каналом завбільшки 12,3—15 мм і вісім половинок двочастинних стулчастих пломб із двома заклепками, розміри яких — у межах 16,5—22,3 мм, причому сім з них містять зображення лілії, а одна — вежі⁶⁰ (рис. 3 : 4—8). Автор каталогу вважає, що на пломби нанесені щонайменше три різновиди веж⁶¹. Він звернув увагу на різне оформлення лілії стулчастих пломб, де можна побачити як точковий обідок, так і квадрифолій. Важливо відзначити високий ступінь

⁵⁶ Muzeum Regionalne im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim, MT/1676/22/A, розмір — 13,5×12,0 мм, вага — 3, 244 г. Див.: Czerwień — gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy / [red. J. Bagińska, M. Piotrowski, M. Wołoszyn]. — Tomaszów Lubelski ; Leipzig ; Lublin ; Rzeszów : Muzeum Regionalne im. dr. Janusza Petera, IAE PAN, IA UR, GWZO, 2012. — S. 233, ryc. 7: 2, s. 273, ryc. 1: 4, tab. I. 16. 4; Piotrowski M. Czeremo/Cherven — archaeological investigation of an Early Rus' medieval town in Eastern Poland in 2010–2011. A preliminary report / M. Piotrowski, M. Wołoszyn // Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence / [eds. M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska] // U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej/Frühzeit Ostmitteleuropas 1: 2. — Kraków ; Leipzig ; Rzeszów ; Warszawa : PAU, GWZO, IA UR, IAE PAN, 2012. — Vol. II. — P. 374, fig. 9: 2.

⁵⁷ ЛКМ-465/КН-12598, діаметр — 14 мм, товщина — 3,5 мм, вага — 3,3 г. Висловлюємо вдячність директорів музею О. Д. Остап'юкові за можливість вивчити й опублікувати знахідку.

⁵⁸ Болсуновский К. В. Дорогочинские пломбы / К. Болсуновский. — К. : тип. Г. Л. Фронцкевича, 1894. — Ч. 1. — С. 2, таб. XX: i.

⁵⁹ Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. / [wyd. J. N. Bobrowicz]. — Lipsk : nakł. i dr. Breitkopfa i Hærtela, 1840. — Т. 4. — S. 249–253.

⁶⁰ Mordovin M. Late medieval and early modern cloth seals. — P. 193–237, cat. 1–20.

⁶¹ Ibidem. — P. 198.

сигілографічної схожості пломб угорського походження, що може засвідчувати хронологічну компактність потрапляння товарів з Турне до цієї країни. Більшість пломб із каналом можна ототожнити з галицькими знахідками. Однак щонайменше на трьох із них початок напису відкриває літера «S», що назагал можна інтерпретувати як частину напису «SCEL DE TOURNAI». Загалом автор каталогу датує пломби XIV–XV ст., хоча інші знахідки з цього ж регіону вказують радше на кінець XIV–XV ст.⁶². Так, саме кінцем XIV ст. датовані аналогічні галицьким знахідкам пломби з Шолт-Тейтелгедя та Вишеграда (рис. 3: 9), половина двостулкової пломби й зображення лілії в точковому обідку з Папа (рис. 3: 10), а також пломби, знайдені в Будапешті, Тольні і Сегеді⁶³. Двостороння пломба з каналом із місцевості в околицях міста Зволена – Пустого Града у Словаччині теж близька за типом до галицьких й датується другою половиною XIV ст.⁶⁴ (рис. 3: 11).

На півночі Східної Європи найбільша колекція пломб із Турне відома в Новгороді. Добре вціліла половина стулчастої пломби з двома заклепками, знайдена у Славенському кінці на Дубошиному розкопі⁶⁵ в шарі 1361–1378 рр.⁶⁶ (рис. 4: 1). На ній збереглося зображення аверсу:

⁶² Ibidem.

⁶³ Varga M. Késő középkori érmek Visegrád Fő u. 73. lelőhelyről és előzetes anyagvizsgálati eredményeik / M. Varga // Numizmatikai Közlöny. – Budapest, 2013–2014. – № 112–113. – Old. 71, 72, 4. kép.; Ejszdem. Előzetes jelentés a Visegrádon feltárt bronzöntő műhelyről / M. Varga // Archeologia-Altum Castrum Online. – 2012. – Old. 6. Див.: Mordovin M. A 15–17. századi textiltkereskedelem regeszeti emlékei Papan / M. Mordovin // Fiatál Középkoros Régészek IV. Konferenciájának Tanulmánykötete / [szerk. M. Varga]. – Kaposvár: S. n., 2013. – Old. 272, 278, 6: 3. kép.; Mordovin M. Late medieval and early modern cloth seals. – P. 198.

Hunka J. Nálezy olovených plômb na zaist'ovanie prepravovaných tovarov (14.–17. stor.) zo Slovenska / J. Hunka // Študijné zvesti AÚ SAV. – Bratislava, 1999. – T. 33. – S. 303, 305, obr. 4: 15.

⁶⁵ H-77, Дуб-17-17-№ 12, діаметр – 20 мм, вага – 4, 14 г. Див.: Blankoff J. A propos de plombs de Tournai trouvés à Novgorod / J. Blankoff // Mémoires de la Société Royale d'Histoire et d'Archéologie de Tournai. – Tournai, 1980. – T. 1. – P. 13–31; Рыбина Е. А. Товарные пломбы из Турне в Новгороде / Е. Рыбина // Советская археология. – 1981. – № 1. – С. 298–300; Eadem. Trade links of Novgorod established through archaeological data / E. Rybina // The Archaeology of Novgorod, Russia / [ed. M. A. Brisbain] // Society for Medieval Archaeology Monograph 13. – Lincoln : Society for Medieval Archaeology, 1992. – P. 193–205, 202, fig. 6: 3; Eadem. Frühe "Joint - ventures". Die Beziehungen Novgorods im Ostseeraum / E. Rybina // Novgorod. Das mittelalterliche Zentrum und sein Umland im Norden Russlands / [Hrsg. M. Müller-Wille] // Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete 1. – Neumünster : Wachholtz, 2001. – S. 293, 295, Abb. 3: 1.

⁶⁶ Гайдуков П. Г. Топография, стратиграфия и хронология Дубошина раскопа в Новгороде / П. Гайдуков // Труды VI Международного конгресса славянской археологии. Новгород, 26–31 августа 1996 г. / [отв. ред. В. В. Седов]. – М.: ИА РАН, 1997. – Т. 2 : Славянский средневековый город. – С. 59–67, 63, 64, рис. 4.

лілія в подвійному квадрифолії, із зовнішнього боку якого між виступами вміщені чотири фігури, що складаються з трьох крапок, а також напис «+: □DE:TOURNAI: □» між точковими обідками. Стилізовані завершення букв розширюються, як на одній із галицьких пломб. У тому ж Славенському кінці на Ільменському розкопі знайдено половину стулчастої пломби із зображенням реверсу й основою двох заклепок⁶⁷ (рис. 4 : 2). Тут зображений мурований замок із трьома зубцями, однією вежею і відкритими воротами, фланкованими двома напівкруглими арками. Вежу оточують п'ять лілій. Із сусіднього Петропавловського-І розкопу походить половина пломби, доволі близька пломбі з Дубошиного розкопу (рис. 4 : 3). Шар, у якому її знайдено, датується другою половиною XIV — першою половиною XV ст.⁶⁸.

Знахідка реверсу стулчастої пломби в Плотницькому кінці на Никитинському розкопі датована 1390-ми рр. — початком XV ст.⁶⁹ (рис. 4 : 4). На ній «читається» мурований замок з трьома зубцями й оточеною п'ятьма ліліями вежею. Варто зауважити, що в раніших шарах цього розкопу виявлено чимало пломб так званого «дорогочинського» типу. В південній частині Плотницького кінця на Рогатицькому-ІІ розкопі знайдено три пломби. Дві з них відносяться до типу двосторонніх пломб з каналом (рис. 4 : 5, 6), а одна — половина стулчастої пломби із зображенням аверсу⁷⁰ (рис. 4 : 7). Всі вони аналогічні новгородським

⁶⁷ Н-09, Ильм., пл. 20–21, відвал, № 60, діаметр — 15 мм, вага — 1,95 г. Див.: Петров М. И. Славенский конец средневекового Новгорода: Ильменский раскоп / М. Петров // Новгород и Новгородская земля: история и археология / [ред. В. Л. Янин]. — Великий Новгород : НГОМЗ, 2010. — Вып. 24. — С. 24–39.

⁶⁸ Н-14, Петр-Павл-І, пл. 60 (— 590–600 см), кв. 17, № 2. Див.: Петров М. И. Славенский конец средневекового Новгорода: Петропавловский раскоп / М. Петров // Новгород и Новгородская земля: история и археология. — Великий Новгород : НГОМЗ, 2015. — Вып. 29. — С. 131.

⁶⁹ Н-02, Ник, 21-29-53, яр. 5, — 420 см, діаметр — 15 мм, вага — 2, 14 г. Див.: Дубровин Г. Е. Никитский раскоп в Новгороде / Г. Дубровин. — М. : Памятники исторической мысли, 2010. — С. 287.

⁷⁰ Н-14, Рог-2, уч. 1, кв. Ж 4, № 60, гл. — 296 см; Р-14, Рог-2, уч. 2, відвал, № 104. Див.: Гайдуков П. Г. Исследования в южной части Плотницкого конца Великого Новгорода в 2014 г. / П. Гайдуков, А. Кудрявцев, О. Олейников, М. Степанов, С. Языков // Новгород и Новгородская земля: история и археология / [ред. В. Л. Янин]. — Великий Новгород : НГОМЗ, 2015. — Вып. 29. — С. 75–77, рис. 12: 1–2, 4.

знахідкам, а одна — близька пломбам з Галича. За дендрохронологічними спостереженнями О. Тарабардіної, шар з пломбами датується 1380—1390-ми рр. або рубежем XIV—XV ст.

Ще дві пломби археологи виявили в Людиному кінці на Софійській стороні⁷¹. На Десятинному-I розкопі дослідники знайшли двосторонню пломбу з каналом, відмінну від пломб з Галича: у цьому випадку на її тілі зображений квадрифолійний картуш (рис. 4: 8). У чотирьох кутах лілії, всередині квадрифолія вміщені чотири фігури з трьох крапок. На рогах квадрифолія зображені такі ж фігури. Вся композиція обрамлена обідком з поперечними насічками. На реверсі зображений мурований замок з п'ятьма зубцями й трьома вежами. З боків замку — дві лілії, над кожній з яких вміщена кругла фігура у вигляді кружечка. Напис відсутній⁷². За дендрохронологічними датуваннями О. Тарабардіної, шар з пломбою сягає 1370—1390-х рр. Пломба із сусіднього Десятинного-II розкопу практично аналогічна галицьким знахідкам⁷³ (рис. 4: 9). За спостереженнями авторів розкопок Н. Фараджевої та О. Тарабардіної, шар походження пломби може датуватися початком XV ст. Попередні археологічні шари фіксують чимало так званих «дорогочинських» пломб.

Чотири пломби з Турне серед інших 20-ти західноєвропейських торгових пломб знайдено також у Старій Русі на Курортному

⁷¹ Гайдуков П. Г. Монетные и сфрагистические находки Десятинных I, III и IV раскопов / П. Гайдуков // Новгород и Новгородская земля: история и археология / [ред. В. Л. Янин]. — Великий Новгород : НГОМЗ, 2009. — Вып. 23. — С. 44—46; Его же. Монетные и сфрагистические находки Десятинного II раскопа / П. Гайдуков // Новгород и Новгородская земля: история и археология / [ред. В. Л. Янин]. — Великий Новгород : НГОМЗ, 2009. — Вып. 23. — С. 60—61.

⁷² Н-08, Дес-I, уч. 3, кв. Г 10, № 38, діаметр — 16 мм, вага — 3,12 г. Див.: Олейников О. М. Приложение № 5. Раскоп Десятинный I. Сводные таблицы по категориям находок и по материалам. Участки №№ 1—16 / О. Олейников // Олейников О. М. Отчет о проведении археологических исследований на объекте строительства жилого дома по адресу: г. Великий Новгород, ул. Добрыня, д. 9/27 в квартале 128 в 2008 г. / О. Олейников. — М., 2009. — Т. 9 : Альбом к отчету о проведении археологических исследований. — С. 8—9, таб. 4—5, рис. 2164, 2165. Висловлюємо вдячність П. Гайдукову за можливість безпосередньо вивчити ці пломби.

⁷³ Н-2008, Дес-2, уч. Д, пл. 2, кв. 192, № 2, діаметр — 15 мм, вага — 2,9 г. Автори вдячні Н. Фараджевій за надану інформацію та можливість вивчення цієї знахідки.

розкопі⁷⁴. Шар їхнього походження датується останньою третиною XIV ст. (з дендродатою 1363–1364 рр.) – першою половиною XV ст. Всі пломби належать до різних груп. Одна з них – двостороння плomba з каналом⁷⁵, схожа з галицькими екземплярами (рис. 5 : 1). Половина іншої пломби – реверс із зображенням вежі з трьома зубцями та гостроконечною кривлею і п'ятьма ліліями, які її увінчують⁷⁶ (рис. 5 : 2). Інша знахідка – реверс половини стулчастої пломби зі збереженими основами заклепок⁷⁷ (рис. 5 : 3). Однак зображення мурованого замку тут дещо іншого типу: він має п'ять зовнішніх зубців і три високі вежі, з яких середня вища за інші. На боках, імовірно, зображували дві лілії. Остання плomba – це також уціліла половина стулчастої пломби із зображенням реверсу⁷⁸ (рис. 5 : 4). Тут вежа з п'ятьма ліліями відрізняється від попередньої пломби відсутністю наметової кривлі.

Варто додати, що у фондах Новгородського музею-заповідника відомо 13 пломб із зображенням лілії і/або вежі, 10 з яких можна впевнено пов'язувати з продукцією Турне. Сім пломб – це фрагменти стулчастих виробів з відбитком аверсу чи реверсу, а три належать до двосторонніх екземплярів з каналом. До цієї останньої категорії належать сигілографічні типи, що не мають аналогів у Новгороді, втім – із

⁷⁴ Торопова Е. В. Археологические исследования в Старой Руссе в 2013 г. / Е. Торопова, С. Торопов, К. Самойлов, П. Колосницын // Новгород и Новгородская земля: история и археология / [ред. В. Л. Янин]. – Великий Новгород: НГОМЗ, 2014. – Вып. 28. – С. 136.

⁷⁵ СтР 2013, Кр-I, уч. 10, 13-434-№ 1, розмір – 16?13 мм, товщина – 3 мм, вага – 2,85 г. Див.: Торопова Е. В. Отчет об археологических исследованиях на участке строительства физкультурно-оздоровительного комплекса по адресу: Новгородская область, г. Старая Русса, Минеральная улица, д. 62а (Курортный раскоп) / Е. Торопова. – Великий Новгород, 2014. – Т. 6. – С. 76, рис. 309 : 5.

⁷⁶ СтР 2013, Кр-III, уч. 8, 12-386-№ 74, діаметр – 12 мм, товщина – 2 мм, вага – 2,17 г.

⁷⁷ СтР 2013, Кр-III, уч. 8, 11-363-№ 252; діаметр. – 15 мм, товщина – 3,5 мм, вага – 2,5 г. Див.: Торопова Е. В. Отчет об археологических исследованиях на участке строительства физкультурно-оздоровительного комплекса по адресу: Новгородская область, г. Старая Русса, Минеральная улица, д. 62а (Курортный раскоп) / Е. Торопова. – Великий Новгород, 2014. – Т. 5. – С. 96, рис. 106: 3.

⁷⁸ СтР 2013, Кр-III, уч. 8, 11-362-№ 213, діаметр – 15 мм, товщина – 4 мм, вага – 2,23 г.

зображенням лілії з трєфоподібною центральною пелюсткою, оточеною чотирма крапками. П'ять пломб з фондів музею походять з Новгородода, одна — з Твері, походження інших пов'язане з новгородськими околицями або не підлягає локалізації⁷⁹.

Наприкінці 1980-х рр. у науковий обіг було введено дві пломби, знайдені у Твері⁸⁰. Одна з них, діаметром 22–23 мм, зберігається в місцевому музеї (рис. 5 : 5). Йдеться про двостулчасту пломбу з двома заклепками, на якій частково збереглися аверс і реверс. На аверсі чітко видно лілію в подвійному квадрифолійному обрамленні із написом між «точковими» обідками. На реверсі «читаються» вежа і літера «S» — *sce/*, печатка. Ще одна пломба з приватної колекції (діаметр 15–17 мм) — це двостороння пломба з каналом, на аверсі якої в точковому обідку зображена лілія з трєфоподібним завершенням центральної пелюстки й чотирма округлими фігурами, оточена, як можна здогадатися, традиційним написом (рис. 5 : 6), як на екземплярах з Новгородського музею. На реверсі — вежа з чотирма зубцями й гостроконечною покрівлею, навколо якої мали б розташовуватися лілії.

На території Золотої Орди пломби, які нас цікавлять, відомі в Старому Криму, на городищі Кам'яному Бугрі біля села Петропавлівки (Нариманівський район, Астраханська область, Росія) і в селі Токарях (Моргауський район, Чувашія, Росія). Ще одна пломба походить з Нижнього Поволжя. Із врахованих дотепер 60-ти пломб цього краю лише чотири пов'язані з імпортом товарів Турне, причому походять вони не з головних торгово-адміністративних центрів Орди, а з поселень другорядного характеру⁸¹.

Пломба зі Старого Криму (діаметр — 18 мм, вага — 3,68 г) — це стулка двочастинної пломби з фрагментами заклепок й зображенням реверсу,

⁷⁹ Автори висловлюють вдячність співробітникам Відділу збереження й дослідження речових пам'яток, зберігачеві фонду сфрагістики і фалеристики музею В. А. Волхонському за допомогу в дослідженні. Див. також: Носов Е. Н. Новые данные о Новгородском (Рюриковом) городище / Е. Носов, Н. Пахомов // Археологические открытия 1978 г. / [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. — М. : Наука, 1979. — С. 26; Рыбина Е. А. Товарные пломбы из Турне в Новгороде... — С. 298, 299, рис. 2.

⁸⁰ Гайдуков П. Г. Новые сфрагистические находки в Верхневолжье / П. Гайдуков, П. Малыгин // История и культура древнерусского города / [отв. ред. Г. А. Федоров-Давыдов]. — М. : Изд-во МГУ, 1989. — С. 249, 250–251, рис 4: 5, 6.

⁸¹ Ван Лаере Р. Указ соч. праця. — С. 158, 159, фототаб. 20, 21.

на якому присутня вежа з чотирма зубцями, відкритими воротами й двома вікнами, трьома ліліями над нею, а також надписом «SC/EL» з боків⁸² (рис. 6 : 1).

На городищі Кам'яному Бугрі знайдено двосторонню plombу з каналом (діаметр 18–19 мм, вага невідома) (рис. 6 : 2). На аверсі знахідки, збереженої в поганому стані, можна розрізнити зображення лілії в точковому обідку, на реверсі – вигляд вежі з чотирма зубцями й ліліями⁸³. Plomba, знайдена в Нижньому Поволжі – це уламок аверсу двостулчастої пломби (діаметр – 25 мм, вага 1,77 г) з квадрифолійною рамкою (рис. 6 : 3). На половинці двостулчастої пломби з Чувашії (діаметр – 24–25 мм, вага – 4,73 г) збереглося зображення аверсу з лілією в квадрифолії та фрагмент напису між двома точковими обідками, який читається «ETOUR...SI» (рис. 6 : 4). В публікації пломби зі Старого Криму і Кам'яного Бугра занесені до одного типу, датованого «стилістичними елементами й написом see!» кінцем XIV – початком XV ст. й навіть точніше – 1370–1423 рр.⁸⁴. Кількома сторінками раніше plombа Кам'яного Бугра датувалася третім десятиліттям XV ст. Пломби з Нижнього Поволжя і Чувашії автори вважають пізніми, а за «палеографічними даними» датують їх кінцем XV – початком XVI ст. Підстави для таких хронологічних лавірувань їхнього тексту статті незрозумілі, тому в майбутньому ці «стилістичні» й «палеографічні» спостереження використати для датування plomb із Турне не видається можливим.

Із 17-ти торгових plomb, знайдених при розкопках міста Болгара (Татарстан, Росія), лише одна пов'язана з Турне⁸⁵ (рис. 6 : 5). Вона близька

⁸² Автори публікації одночасно вважають аверсом бік із зображенням вежі – міського герба, а зворотом – стулку із заклепками, що суперечить наявному матеріалові: стулка із заклепками може містити зображення вежі.

⁸³ Див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://domongol.org/viewtopic.php?f=71&t=4355> (консультація: 1 березня 2017 р.).

⁸⁴ Р. Ван Лаере і О. Тростянський покликаються на: Mitchiner M. *Jetons, Medalets and Tokens* / M. Mitchiner. – L. : Seaby, 1991. – Vol. 2 : Low Countries and France. – P. 953, № 2957, втім це в жодному випадку не прояснює авторських підстав для датування.

⁸⁵ Коваль В. Ю. Торговий інвентарь... – С. 20, рис. 7: 6; Его же. Фламандские текстильные пломбы... – С. 214, цв. рис. 2: 6. Встановлення plomb належить Я. Тейссону (*Jan Thijssen*) та В. де Гроот (*Valeria de Groot*) (Гронінгенський університет, Нідерланди). В останній статті місто Турку чомусь змістилося з Фінляндії до Естонії.

й до галицьких знахідок. Вірогідно, з торговельними шляхами в або з Орди пов'язана знахідка пломби в селі Образцові (Щекинський район, Тульська область, Росія) на поселенні з матеріалом XV ст.⁸⁶ (рис. 6: 6).

Серед останніх знахідок варто згадати чотири пломби Турне, виявлені під час розкопок торгової зони на Софійській набережній у Москві. Одна з них — половина двостулкової пломби із зображенням аверсу, де «читається» лілія в подвійному квадрифолії, оточеному чотирма триточковими фігурами, і сліди напису (рис. 6: 7). Тут також знайдено фрагмент ще однієї схожої стулки половини з чіткою частиною напису, де як розподільник присутні «двокрапки» й розетки, перлинного обідка та квадрифолія (рис. 6: 8). Ще одна плomba — це половина двостулкової пломби меншого діаметра з основою двох заклепок, зображенням вежі з трьома зубцями й гостроконечною покрівлею, увінчану лілією, оточеною чотирма ліліями (рис. 6: 9). Насамкінець тут знайдено двосторонню плombу з каналом, близьку до знахідок з Галича (рис. 6: 10). Археологічний контекст дозволяє датувати її кінцем XIV — початком XV ст.⁸⁷.

На території Європи знахідки пломб з Турне нечисленні. Виявлено в Лунді (Швеція, *Kulturen Museum*, КМ 19470, кінець XIV ст.) єдину плombу Турне серед понад 60-ти торгових пломб з Південної Швеції⁸⁸ (рис. 7: 1). Кілька пломб походять з Фінляндії. Плombу з каналом (діаметр — 16 мм), датовану XIV ст. (до 1396 р.), знайдено в резиденції єпископа Турку — на городищі Коройнен⁸⁹ (рис. 7: 2). На аверсі зображена включена до квадрифолію лілія, на реверсі — замок з п'ятьма зубцями й трьома вежами

⁸⁶ Див.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.reviewdetector.ru/index.php?showtopic=850069&st=0&> (консультація: 1 березня 2017 р.)

⁸⁷ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://vm.ru/news/2016/07/07/na-sofijskoj-naberezhnoj-obnaruzhili-nashli-podpolnij-rinok-xiv-veka-325789.html> (консультація: 1 березня 2017 р.); див. виступ І. В. Волкова «Монетные и сфрагистические находки XIV–XVII вв. из раскопок в июне 2016 г. на Софийской набережной в Москве» на семінарі «Археология русского города» 21 жовтня 2016 р., Москва, Росія.

⁸⁸ Blomqvist R. La vie quotidienne au moeyn âge révélée par l'archéologie / R. Blomqvist // Industrie. — 1960. — Т. 6. — P. 406; Mårtensson A. W. Lundafynd. En bilderbok / A. W. Mårtensson, C. Wahlöö // *Archeologica Lundensia* 4. — Lund : E. G. Johansson, 1970. — S. 90, taf. 139; Wahlöö C. Klädesplomber — Delar i Emballage? / C. Wahlöö // *Kulturen* 1987 (Årsboken till Medlemmarna). — Lund, 1987. — S. 57, 59, fig. 7; Rodenburg N. M. 'Seal and Deal'. Cloth Production and Trade between the Netherlands and Scania during the Late Middle Ages and Early Modern Times / N. Rodenburg. — Master Thesis, Lund University. — Lund : S. n., 2011. — P. 15, 61.

⁸⁹ Taavitsainen J.—P. Keskiajan kangaskaupasta kirjallisten ja esineellisten lähteiden valossa / J.—P. Taavitsainen // *Suomen Museo*. — Helsinki, 1982. — P. 26, 29, 32, fig. 1. Знахідка зберігається в Національному музеї Фінляндії в Гельсінкі. *Kanasallismuseo hist. kok.* 52100: 2038.

і ліліями з округлими фігурами над нею. Її аналоги відомі в Новгороді. Другу plombу знайдено в Турку під час розкопок середньовічного кам'яного будинку на території музею *Aboa Vetus & Ars Nova*. Вона погано збереглася, але, очевидно, йдеться про стулкову plombу XV–XVI ст.⁹⁰. Можливо, ще одна знахідка з території Фінляндії, датована XVI ст., походить зі Старого міста в Гельсінкі⁹¹ (рис. 7 : 3).

Декілька plomb із Турне виявлено на Британських островах. Одну з них знайдено в Лондоні. Йдеться про половину двостулкової plombи XVI ст. з фрагментами заклепок, з'єднувальною смугою і зображенням реверсу – замку з кількома зубцями, трьома вежами і ліліями⁹² (рис. 7 : 4). Близькі за сигілографічним типом plombи відомі в Солсбері (*Salisbury, Wiltshire*)⁹³. Цілий ряд схожих ранньомодерних plomb виявлено у графстві Норфолк⁹⁴ (рис. 7 : 5–8). Ще щонайменше дві plombи з Турне XVI ст., а можливо, й ранішого часу, діаметром 18 і 14 мм з написами, зображеннями лілій та двома заклепками знайдено у графстві Дарем⁹⁵ (рис. 7 : 9–10). В Лондоні відома ще одна plombа з лілією ранішого періоду⁹⁶.

⁹⁰ Див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.aboavetusarsnova.fi/en/news/archaeological-find-of-the-week-24th-week-lead-cloth-seal> (консультація: 1 березня 2017 р.).

⁹¹ Taavitsainen J.–P. Helsingin Vanhankaupungin kangaspakan lyijysinetit / J.–P. Taavitsainen // Narinkka: Helsinki 1550–1640 / [eds. P. Kallio, I. Savolainen, S. Vain, L. Saarela]. – Helsinki : Helsingin kaupungin museo, 1994. – P. 333–357.

⁹² Egan G. Medieval and later trade in textiles... – P. 49, 58, 59, 60, fig. 2: 7.

⁹³ Ejudem. Cloth seals / G. Egan // Salisbury and South Wiltshire Museum Medieval Catalogue / [ed. P. Saunders]. – Salisbury : Salisbury and South Wiltshire Museum, 2001. – Vol. 3. – P. 43–86, 72, 85, fig. 26, № 160, p. 74, 86, fig. 27, № 169; Saunders P. Salisbury and South Wiltshire Museum Medieval Catalogue / P. Saunders. – Salisbury : Salisbury and South Wiltshire Museum, 2012. – Part 4. – P. 276. Див.: Eagan G. Lead cloth seals and related items in the British Museum / G. Eagan // British Museum Occasional Papers Series 93. – London : British Museum, 1994.

Див. plombу з піднятою решіткою в замку з тризубцевою вежею та вертикальними написами TOUR – NAI, графство Норфолк (*Norfolk, Great Yarmouth*): ID: NMS-D77A03, [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/426006> (консультація: 1 березня 2017 р.) (рис. 7 : 5). Див. Норфолк (*Norfolk, Broadland*), ID: NMS-5A71D7; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/410402> (консультація: 1 березня 2017 р.) (рис. 7 : 6); Норфолк (*Norfolk, Broadland*), ID: NMS-F42324, [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/409723> (консультація: 1 березня 2017 р.) (рис. 7 : 7). Див. також: UKDFD 49348, [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukdfd.co.uk/ukdfddata/showrecords.php?product=49348&cat=131> (консультація: 1 березня 2017 р.) (рис. 7 : 8).

⁹⁵ ID: PUBLIC-312182, [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/428819> (консультація: 1 березня 2017 р.) (рис. 7 : 9); ID: PUBLIC-30FF30, [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/428818> (консультація: 1 березня 2017 р.) (рис. 7 : 10).

⁹⁶ Mitchiner M. Op. cit. – P. 953, № 2957.

Запропонований огляд археологічно відомих пломб із Турне дозволяє повернутися до питання поширення західноєвропейських тканин у Східній Європі. Свого часу вважалося, що вже в першій половині XII ст. на Русь надходили фламандські тканини. Ця думка ґрунтувалася на відомостях «*Рукописання Всеволода*» або Уставної грамоти князя Всеволода церкви Святого Іоанна Предтечі в Новгороді («служить в праздник владыке, а старостам купеческим и купцам дать владыке гривну серебра и сукно ипрское»), а тому отримала широке, втім некритичне сприйняття⁹⁷. Сумнівно, що фламандські сукна могли з'явитися у Східній Балтиці раніше, ніж на ярмарках Шампані у Франції⁹⁸. Наразі вчені загалом згодні, що підсумкова редакція «*Рукописання Всеволода*» — не більше, ніж пізня компіляція другої половини XIII — початку XIV ст.⁹⁹, що не суперечить, отже, історії європейської торгівлі тканинами.

В історіографії закріпилася думка про ввезення тканин із Турне до Новгороду впродовж усього XV ст.¹⁰⁰. Однак це суперечить хронології пломб із цього фламандського міста, знайдених у Новгороді. Насправді на підставі вцілілих писемних джерел ми можемо лише припустити таке масове постачання. Зазвичай найдавнішим свідченням надходження до міста тканин із Турне вважається документ 1389 р., за яким Ламбрехт де Ру з Унни вимагав від партнера його покійного брата Генріха, котрий мешкав у Таллінні (Ревелі), повернути спадок покійника, зокрема шість сукон із Турне¹⁰¹. Слід підкреслити, що зміст акта серед товарів

⁹⁷ Pirenne H. Draps d'Ypres à Novgorod au commencement du XIIe siècle / H. Pirenne // Revue belge de philologie et d'histoire. — Bruxelles, 1930. — Т. 9. — № 2. — Р. 563–567; Eck A. A propos des draps d'Ypres à Novgorode / A. Eck // Revue belge de philologie et d'histoire. — Bruxelles, 1931. — Т. 10. — № 3. — Р. 591–594.

⁹⁸ Лесников М. П. Нидерланды и Восточная Балтика в начале XV века. Из истории торговых отношений / М. Лесников // Известия Академии наук СССР. — М., 1951. — Т. VIII. — №5. — С. 451–452.

⁹⁹ Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С. Юшков. — М. : ГИЮЛ, 1949. — С. 218–219, 221; Шапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси. XI–XIV вв. / Я. Шапов. — М. : Наука, 1972. — С. 166–170, 173–174; Янин В. Л. Рукописание князя Всеволода, XIII в. / В. Янин // Законодательство Древней Руси. — М. : Юридическая литература, 1984. — Т. 1 : Российское законодательство X–XX вв. — С. 262–292.

¹⁰⁰ Хорошкевич А. Л. Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Западной Европой в XIV–XV веках / А. Хорошкевич. — М. : Изд-во АН СССР, 1963. — С. 190.

¹⁰¹ Reval an Unna: rechtfertigt gegen die Klage des Lambrecht de Ru aus Unna den Anspruch seines Rathsherrn Heinr. Krouwel auf Entschädigung für eine rückständige Forderung an seinen verstorbenen früheren Teilhaber Herrn, de Ru. [1389] Juni 29 // Hansische Urkundenbuch im Auftrage des Vereins für Hansische Geschichte / [Hrsg. K. Höhlbaum]. — Halle : Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses. 1896. — Bd. 4 : 1361–1392. — S. 425–426. № 975.

ревельських купців, які підтримували зв'язки з Новгородом, нотує також імпорتنі тканини Турне. Аналогічно серед товарів Фекінгузенів, сімейства купців із Брюгге, яке торгувало з Ревелем у 1404–1436 рр., занотовано сукна з цього міста¹⁰².

Тканини з Турне й раніше проникали до Центральної та Східної Європи. Так, у датованій 3 травня 1324 р. грамоті з архіву м. Штральзунда (Німеччина) згадано турнейські сукна, що надходили на Волинь. Складена від імені посадників (?) і громади волинського міста Володимира, названих у тексті «*consules ac universitas civitatis Ladimirensis*», вона містить прохання до громади Штральзунда повернути майно Бертрама Русина й Миколи, що зазнали корабельної аварії. Обидва купці, очевидно, «європейці» за походженням, нотуються в акті «співгромадянами» чи «співмістянами» (*fraters nostri concives, nostri cives praedilecti*). Їхнє майно пограбували місцеві мешканці «*in terminis principis Rugianorum*». Серед іншого згадувалися 34 шматки сукна, з яких – 14 з Іпра, а інші – з Турне і Поперінге (*LXXXIII pannos inter quos sunt XIII Yprensens ceteri sunt Dornenses et Poprensens quos sibi idem Nicolaus in Flandria conparavit*)¹⁰³.

Варто підсумувати наше дослідження. Знахідки пломб із Турне в землях Галичини й Волині та унікальні свідчення 1324 р. дозволяють покласти крапку в дискусії про шляхи надходження тканин і товарів з Турне до Східної Європи. Раніше побутувала думка про потрапляння в ці краї фламандських тканин двома шляхами – через Балтійський регіон та Великий Новгород¹⁰⁴. Утім ці висновки передчасні. Існування третього,

¹⁰² Hildebrand Veckinchusen. Briefwechsel eines deutschen Kaufmanns im 15. Jahrhundert / [Hrsg. W. Stieda]. – Leipzig : S. Hirzel, 1921. – S. 109, № 91; An Hyldebrand Vockynchusen tho Brugghe detur littera. Auf der Rückseite des Blatts hat H. Veck's Hand bemerkt van den 19 stücke wasses es blyvendes worden 82 – 11 sl. 7 gr. Item so es gheworden van den 2000 // Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten / [Hrsg. F. G. von Bunge, H. Hildebrand]. – Riga ; M. : Deubner ; Leipzig : Steinacker, 1889. – Abt. 1. – Bd. 9 : 1436–1443. – S. 13, № 29.

¹⁰³ Грушевський М. Лист Володимирської громади з 1324 р. (Факсиміле листа і печатки) / М. Грушевський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1906. – Т. LXXII. – С. 5–8; Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть: Дослідження. Тексти / О. Купчинський. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2004. – С. 165–166, І. № 7. Висловлюємо вдячність директорів Центру медієвістичних студій кафедри всесвітньої історії факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна) Мисрослави Волощуку, який привернув нашу увагу до цього документа.

¹⁰⁴ Вперше в російськомовній літературі висловлене в: Ван Лаере Р. Указ. соч. – С. 145, а згодом повторено в: Коваль В. Ю. Торговый инвентарь... – С. 22; Его же. Фламандские текстильные пломбы... – С. 219.

«дністровського», шляху до Східної Європи з Кракова на Львів і з Балтійського моря річкою Бугом через Червенську землю до волинського Володимира, а також далі річкою Дністром до Галича, а звідти — у Крим і Золоту Орду підтверджують знахідки кількох добре вцілілих пломб із Турне на цих землях¹⁰⁵ (рис. 8).

Товари з Турне, що поступали до Східної Європи, мали різні типи пломб. Свого часу деякі вчені припускали, що канал і заклепки як способи кріплення двох типів пломб можуть окреслювати їхні хронологічні відмінності¹⁰⁶, а їхній незначний розмір вказуватиме на ранню дату¹⁰⁷. Втім тепер бачимо, що пломби з каналом і пломби зі штифтами-заклепками існували від початку й синхронно, причому пломби з двома заклепками властиві радше XIV—XV ст.¹⁰⁸.

Разом з тим важко співвіднести різні типи пломб Турне з конкретними операціями пломбування. Відзначмо лише, що стулкові пломби кріпилися безпосередньо до тканин, то, вірогідно, пломби з каналом могли опечатувати шнури, якими обв'язували готові рулони сукна. На це вказує їхня конструкція, аналогічна пристроєві давньоруських печаток, що в схожий спосіб скріплювали згорнуті в трубочку грамоти. Втім варто вказати, що при пломбуванні виробів співвідношення аверсу і реверсу матриці з конкретними сторонами стулкової пломби, що мали заклепки чи отвір, суворо не регламентувалося. Нам складно знайти цьому феноменові однозначне трактування. Можливо, з нанесенням відповідного зображення на стулку із заклепками пов'язувалося затвердження певних технологічних операцій з тканиною.

Варте уваги доволі вузьке датування пломб Турне в Новгороді і Старій Русі (1360/1370 рр. — початок XV ст.). Відомо, що в лютому 1367 р.

¹⁰⁵ Білецька О. Поділля на зламі XIV—XV ст.: до витоків формування історичної області / О. Білецька. — Одеса : Астропринт, 2004. — С. 238–239; Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / М. Волощук. — Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. — С. 209; Арсланов А. М. Сухопутные торговые маршруты в западной торговле Золотой Орды второй половины XIII – первой половины XIV в. / А. Арсланов // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. — Тамбов, 2014. — № 6. — Ч. 2. — С. 15–18.

¹⁰⁶ Egan G. Medieval and later trade.... — P. 58.

¹⁰⁷ Taavitsainen J.–P. Keskiajan kangaskaupasta kirjallisten... — P. 26.

¹⁰⁸ Schütte S. Tuchplomben als städtische Zeichen. Das Falbeispiel Gottingen / S. Schütte // Anzeiger des Germanischen Nationalmuseum. — Berlin, 1993. — S. 137, Abb. 3; Mordovin M. Late medieval and early modern cloth seals. — P. 197–198.

король Карл V (1364–1380) ліквідував права міської громади Турне, а б лютого 1371 р. був змушений відновити тут міські привілеї¹⁰⁹. Загалом Турне як місто королівського домену було дещо ізольоване в господарському плані від інших європейських теренів¹¹⁰. Не виключено, що певна синхронність появи імпорту з Турне в Європі пов'язана із соціально-економічним піднесенням громади, викликаним відновленням її прав. Оскільки пік продажу пломб в Іпрі припав на кінець 1370-х рр.¹¹¹, можна припустити, що додатковим стимулом східної торгівлі, зокрема з Галичем, стала конкуренція.

Разом з тим варте уваги замовчування серед фламандських тканин, які з 1340-х рр. до кінця XIV ст. надходили до Кракова, товарів із Турне¹¹². Серед численних знахідок західноєвропейських пломб з території князівського палацу нижнього замку у Вільнюсі також немає пломб, які нас цікавлять¹¹³. Не трапляються вони й у північно-німецькому регіоні¹¹⁴. Ці спостереження за відсутності надійних як писемних, так і археологічних свідчень надходження товарів із Турне до Східної Європи, зокрема — Галича, виглядають знаковими. Можливо, вони засвідчують реальний стан справ у ткацькому виробництві Турне, їхньої конкурентоспроможності на загальноєвропейському тлі розвитку економіки. Ймовірно криза місцевого ткацтва на рубежі XIV–XV ст., яку реконструювали дослідники, за наявності нових торговельно-економічних умов 1370-х рр. дозволила продукції цього міста в короткотривалій перспективі вийти на східні ринки збуду, потрапивши і до Галича.

Отже, щонайменше в XIV ст. і, можливо, до першої третини XV ст. Галич, Дорогочин, волинський Володимир та червенські міста залишалися воротами до інших країн Східної Європи. Перманентна монгольська загроза середини — другої половини XIII ст. та боротьба за спадщину короля Данила Романовича в XIV ст. не змогли зруйнувати їхнього

¹⁰⁹ Hocquet A. Inventaire analytique des Archives de la ville de Tournai / A. Hocquet. — Tournai : Delcourt-Vasseur, 1938. — 2e fasc. : Chartes du XIVe siècle. — P. 267–278, 267–269, 270–278.

¹¹⁰ Sivéry G. L'économie du royaume de France au siècle de Saint Louis (vers 1180 – vers 1315) / G. Sivéry. — Lille : Presses universitaires de Lille, 1984. — P. 290.

¹¹¹ Laurent H. Op. cit. — P. 334, 345.

¹¹² Malowist M. Le développement des rapports économiques entre la Flandre, la Pologne et les pays limitrophes du XIIIe au XIVe siècle / M. Malowist // Revue belge de philologie et d'histoire. — Bruxelles, 1931. — T. X. — № 4. — P. 1013–1065; Joosen H. Draps barabançons et flamands à Cracovie à la fin du XIVe siècle / H. Joosen // Revue belge de philologie et d'histoire. — Bruxelles, 1944. — T. XXIII. — P. 738–739.

¹¹³ Квизикявичюс Л. Указ. соч. — С. 211; Ejusdem. Op. cit. — S. 433–446.

¹¹⁴ Див.: Hittinger D. Op. cit. — Passim.

потенціалу. Ситуація змінилася водночас із новим розкладом сил у європейській економіці, реформами польських королів Казимира III (1333–1370) і Володислава Ягайла (1386–1434). Зокрема знахідки пломби з Англії і Цвікау в околицях Луцька та Волині засвідчують, що надходження європейських тканин в українські землі тривало й у XVI ст.¹¹⁵.

Водночас знахідки європейських пломб на Волині, в Новгороді і особливо в Галичі вказують на їхню аналогію з так званим «дорогочинським» типом пломб археологічного контексту. Схоже, що доба побутування цих пломб не обмежувалася домонгольським часом. Їх могли вживати до рубежу XIII–XIV ст.¹¹⁶. Водночас це вказує на єдність соціально-економічних функцій комерційних та фіскальних давньоруських і західноєвропейських пломб.

Походження європейських і так званих «дорогочинських» пломб з єдиного контексту дозволяє на наш погляд прояснити питання про візантійські витoki пломбування європейських тканин. Вказану думку на підставі опрацювання писемних джерел з описом печаток, прикріплених до престижних тканин-подарунків імператорів ромулів своїм сусідам як дипломатичного жесту, висловив ще Г. Шлюмберже. Його підтримав Дж. Іган, навівши як додатковий аргумент печатки візантійських комерціантів. Окреслена гіпотеза знайшла продовження у працях Д. Кордона й інших вчених¹¹⁷. Звісно, інформація про візантійські норми

¹¹⁵ Баюк В. Г. Торгова плomba-медальйон з околиць Луцька / В. Баюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірник наукових праць / [упор. О. М. Титова]. – К. : Науково-дослідний центр «Часи козацькі», 2012. – Вип. 21. – Ч. 1. – С. 176–179; Його ж. Торгова плomba-медальйон з Крупи / В. Баюк, М. Вашета // Наукові студії : збірник наукових праць. – Львів : Вид-во «Растр-7», 2012. – Вип. 5. – С. 267–275; Златогорський О. Археологічні дослідження пам'яток козацької доби на Волині (за матеріалами робіт ДП «Волинські старожитності») / О. Златогорський, В. Баюк, М. Вашета // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірник наукових праць / [упор. О. М. Титова]. – К. : Науково-дослідний центр «Часи козацькі», 2013. – Вип. 22. – Ч. 1. – С. 23–33.

¹¹⁶ Недавно пропозицію розширити хронологію побутування пломб так званого «дорогочинського типу» щонайменше до XII–XIV ст. запропонував Г. Козубовський, вважаючи, що деякі зображення на них не лише випадають із князівської символіки домонгольських часів, а й належать до європейських і прибалтійських символів (Козубовський Г. Про деякі економічні наслідки походів Гедими́на 20-х рр. XIV ст. / Г. Козубовський // Археологія. – К., 2015. – № 3. – С. 36). Імовірно, авторський висновок постав не на підставі незалежного аналізу матеріалу, а після знайомства з таблицями видання К. Болсуновського, рисунки яких не завжди правильно передають нанесені на пломби знаки. Співмірна поява так званих «дорогочинських» та європейських пломб виглядає найвагомим доказом тривалого побутування саме перших.

¹¹⁷ Schlumberger G. L. Sigillographie de l'Empire byzantin / G. L. Schlumberger. – Paris : E. Leroux, 1884. – P. 11; Endrei W. Op. cit. – P. 49–51; Cardon D. Op. cit. – P. 594; Ван Лаеє P. Указ. соч. – С. 145.

поводження з тканинами проникала до латинського світу не обов'язково через Східну Європу. Однак знайомство з давньоруською практикою скріплення товарів свинцевими пломбами, зафіксоване на кордоні Центральної і Східної Європи, могло вплинути й на появу європейських торгових пломб.

*Переклад з російської Мирослава Волощука
(Івано-Франківськ, Україна)*

*Oleksandr Musin (Saint-Petersburg, Russia)
Ivan Myroniuk (Ivano-Frankivsk, Ukraine)*

Cloth seals of Tournai from Halych and commerce of the Western European textiles in the Eastern Europe during XIV–XV centuries

The author analyses the cloth seals from the Flemish town of Tournai, found on the territory of the Eastern Europe, their typology, chronology and geographical distribution. Three of the samples proposed come from different centers of the former princely residence and the metropolitan center - the city of Halych. The author stresses the short duration of the commerce in textiles from Tournai in the Eastern Europe in general and in the Ukrainian lands in particular, especially in the last third of the XIV century – beginning of the XV century. The phenomenon of importation of the textiles from Tournai to the Eastern Europe could be explained by seeking of new markets because of the high level of concurrence and crisis in the urban economy.

Keywords: *Middle Age, Halych, Tournai (Doornik), Cherven Cities, cloth seals, «Dorohochyn type seals», commerce in Flemish textiles, heraldry, royal French fleur-de-lys, chemical composition analysis.*

Таблиця 1

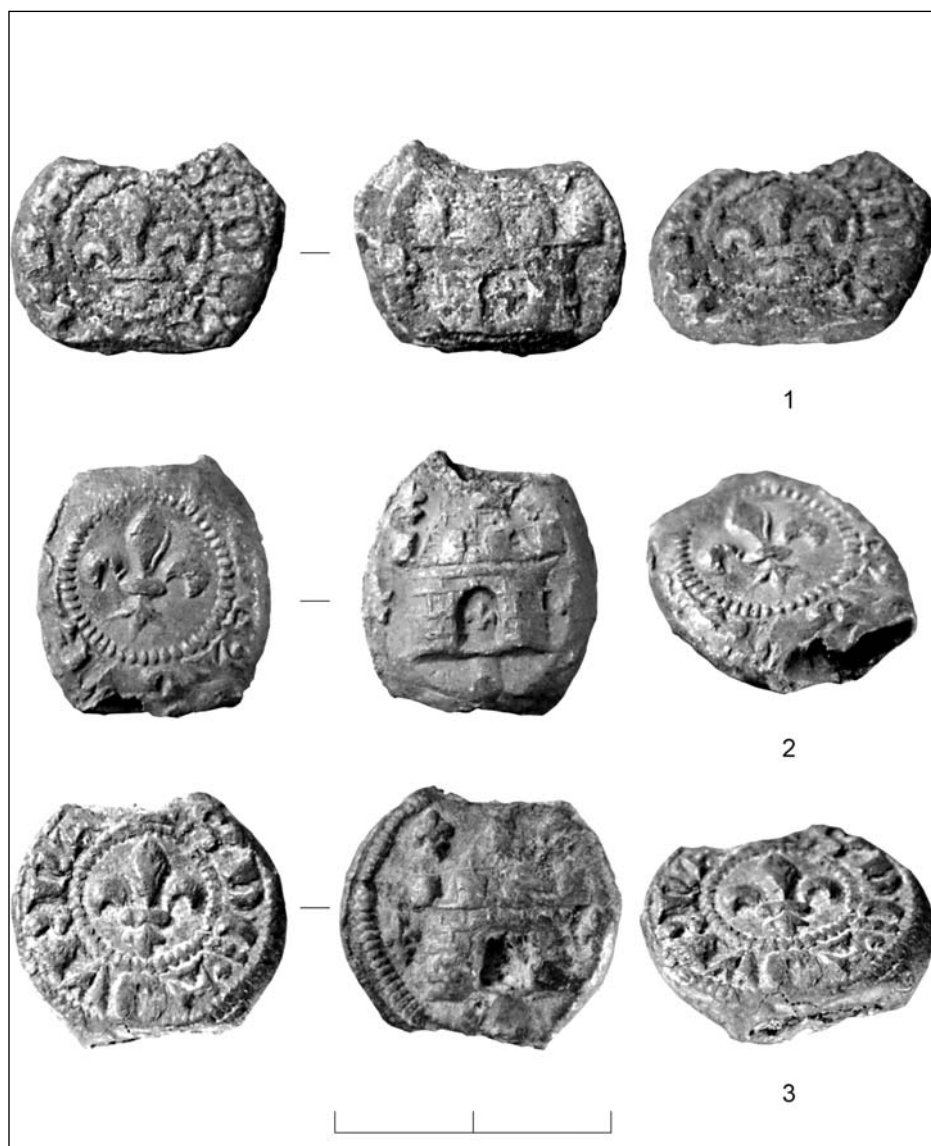
**Вміст елементів у сплаві і патині дослідних зразків
свинцевих plomb**

№ зразка	Об'єкт	Вміст елементу і точність його визначення, мас %					
		Zn	Cd	Sn	Pb	Fe	Cu
1	сплав		0,64±0,04	0,66±0,05	98,4±0,06	0,92 ± 0,03	-
	патина	-	0,68 ± 0,04	0,64± 0,04	97,4±0,07	1,32±0,04	-
2	сплав		0,66 ± 0,04	0,49± 0,04	98,2± 0,06	0,57 ± 0,03	-
	патина	-	0,69 ± 0,04	0,48± 0,04	98,0± 0,06	0,82 ± 0,04	-
3	сплав	0,08±0,01	0,66 ± 0,04	1,14±0,05	97,0 ± 0,07	1,00± 0,04	0,08±0,01
	патина	0,08±0,01	0,68 ± 0,04	1,12±0,04	96,8 ± 0,07	1,22± 0,04	0,08±0,01

Таблиця 2

**Фізико-хімічні характеристики патини дослідних зразків
свинцевих plomb**

№ зразка	Колір патини	Товщина патини, мм	Фазовий склад патини, мас %
1	коричневий	0,22	Pb _{4,93} (Cd,Sn) _{0,07} (PO ₄) ₃ Cl – 98 FeO(OH) – 2
2	світло-сірий	0,16	Pb _{4,85} (Cd,Sn) _{0,15} (PO ₄) ₃ Cl – 82 PbCO ₃ – 18
3	рожевий	0,12	Pb _{4,88} (Zn,Cd,Sn,Fe) _{0,12} (PO ₄) ₃ Cl – 100

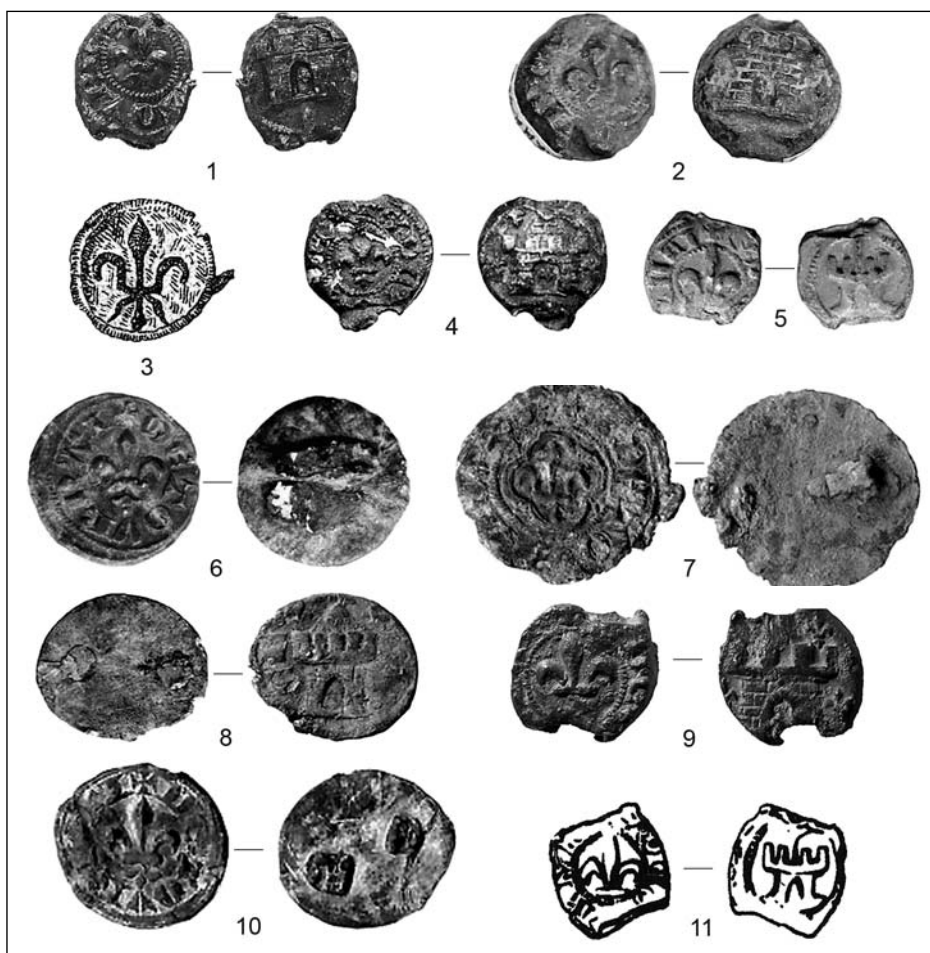

Ил. 1. Пломби Турне, знайдені на території середньовічного Галича:

1 – пломба № 1, приватна колекція;

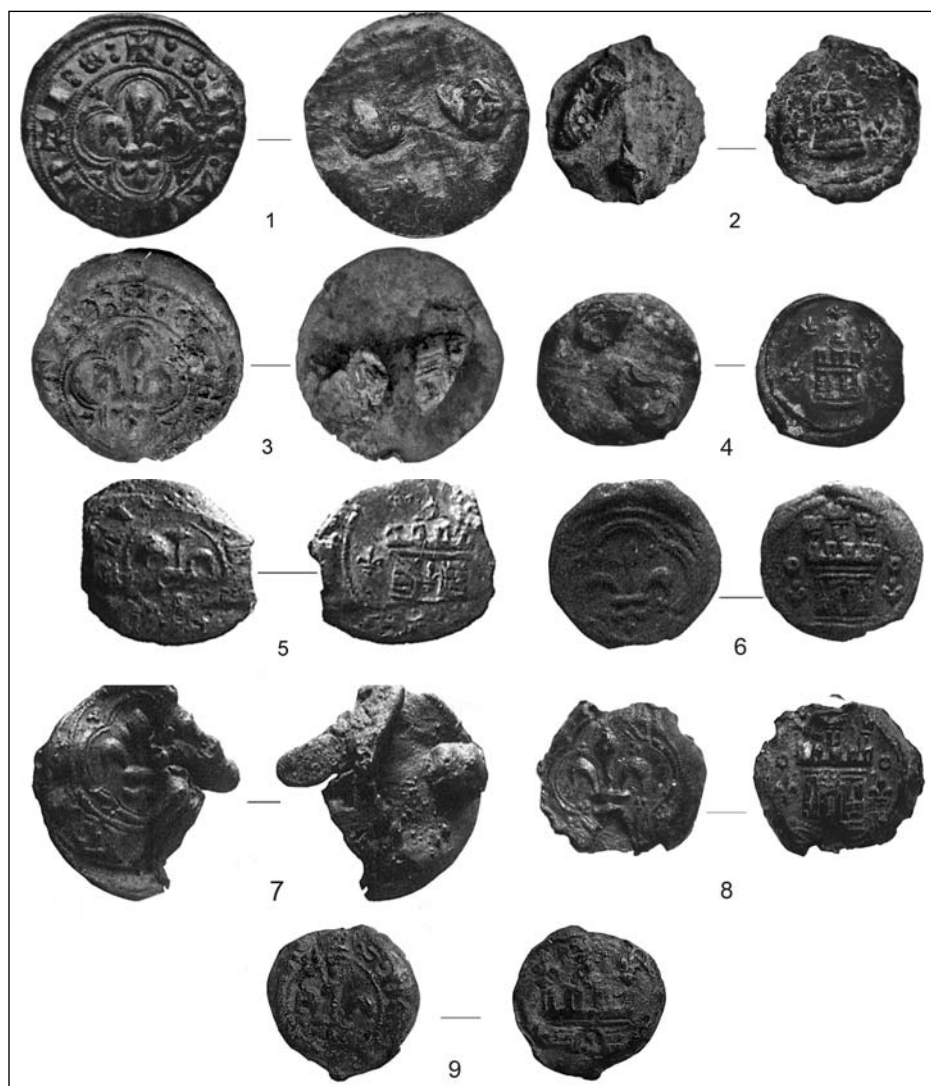
2 – пломба № 2, приватна колекція;

3 – пломба № 3, приватна колекція (фото І. Миронюка).

Іл. 3. Пломби Турне з території Польщі, України, Угорщини і Словаччини:

- 1 – Чермно; 2 – Волинь; 3 – Дорогочин; 4 – медьє Баранья, Угорщина, колекція Ласло Корінека; 5 – Угорщина, колекція Болажа Ф. Чаті; 6 – медьє Баранья, Угорщина, колекція Ласло Корінека; 7–8 – Угорщина, колекція Болажа Ф. Чаті; 9 – Вишеград; 10 – Папа; 11 – Зволен (1 – фото М. Волошина; 2 – фото О. Мусіна; 3 – за: Болсуновский К. В. Дрогичинские пломбы. – Таб. XX: i; 4–8 – за: Mordovin M. Late medieval and early modern cloth seals. – Cat. №№ 4, 8, 15, 20, 16; 9 – за: Varga M. Késő középkori érmek Visegrad... – 4. kép; 10 – за: Mordovin M. A 15–17. századi textilkereskedelem... – 6: 3. kép.; 11 – за: Hunka J. Nálezý olovených plômb... – Obr. 4: 15).

Ил. 4. Пломби Турне з Великого Новгород (Росія):
 1 – Дубошин розкоп, 1977 р.; 2 – Ільменський розкоп, 2009 р.;
 3 – Петропавлівський–І розкоп, 2014 р.; 4 – Нікітінський розкоп,
 2002 р.; 5 – Рогатицький–ІІ розкоп, 2014 р.; 6 – Рогатицький–ІІ
 розкоп; 7 – Рогатицький–ІІ розкоп; 8 – Десятинний–І розкоп, 2008 р.;
 9 – Десятинний–ІІ розкоп, 2008 р. (1, 2, 4, 8, 9 – фото О. Мусіна;
 3 – фото М. Петрова; 5–7 – за: Гайдуков П. Г. Исследования в южной
 части Плотницкого конца... – Ил. 12: 1–2, 4)

Іл. 5. Пломби Турне зі Старої Русі й Твері (Росія):

1 – Курортний розкоп, Стара Руса, 2013 р.; 2 – Курортний розкоп;

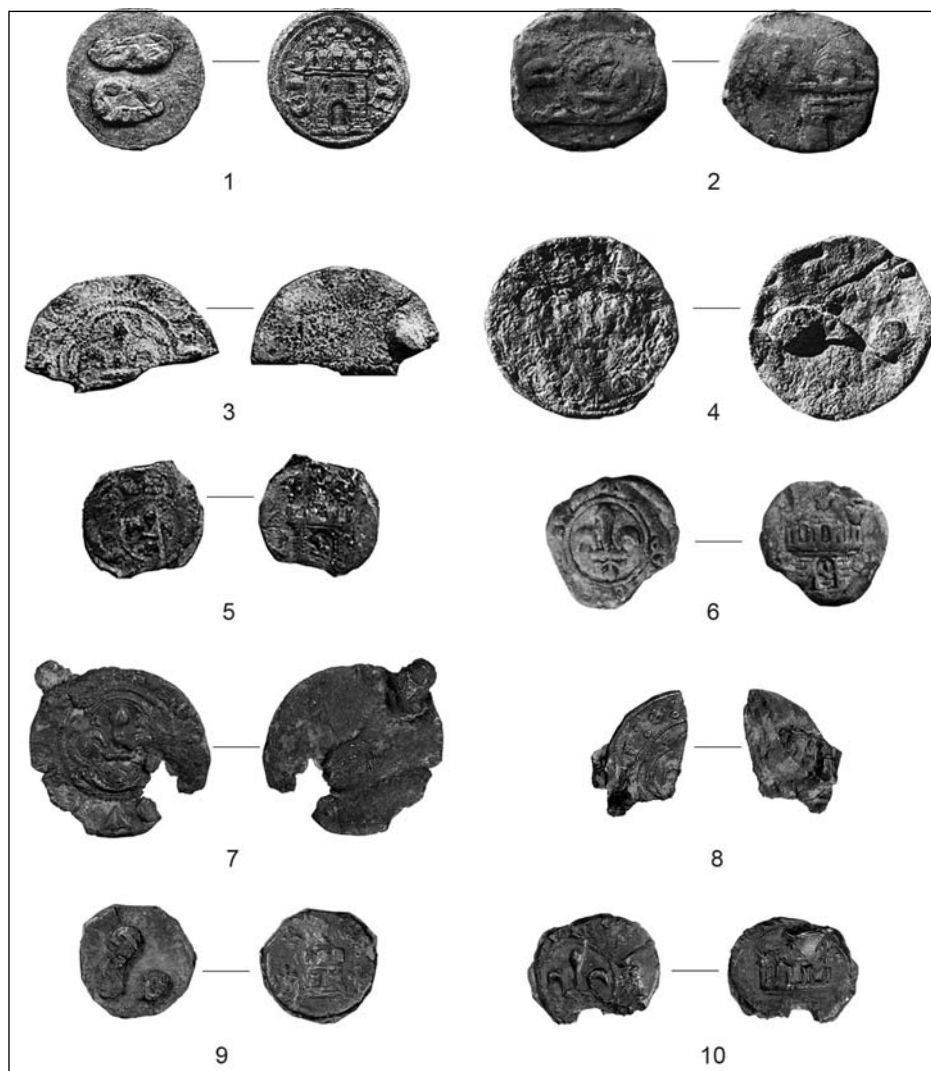
3 – Курортний розкоп; 4 – Курортний розкоп;

5 – Твер, Тверський державний музей;

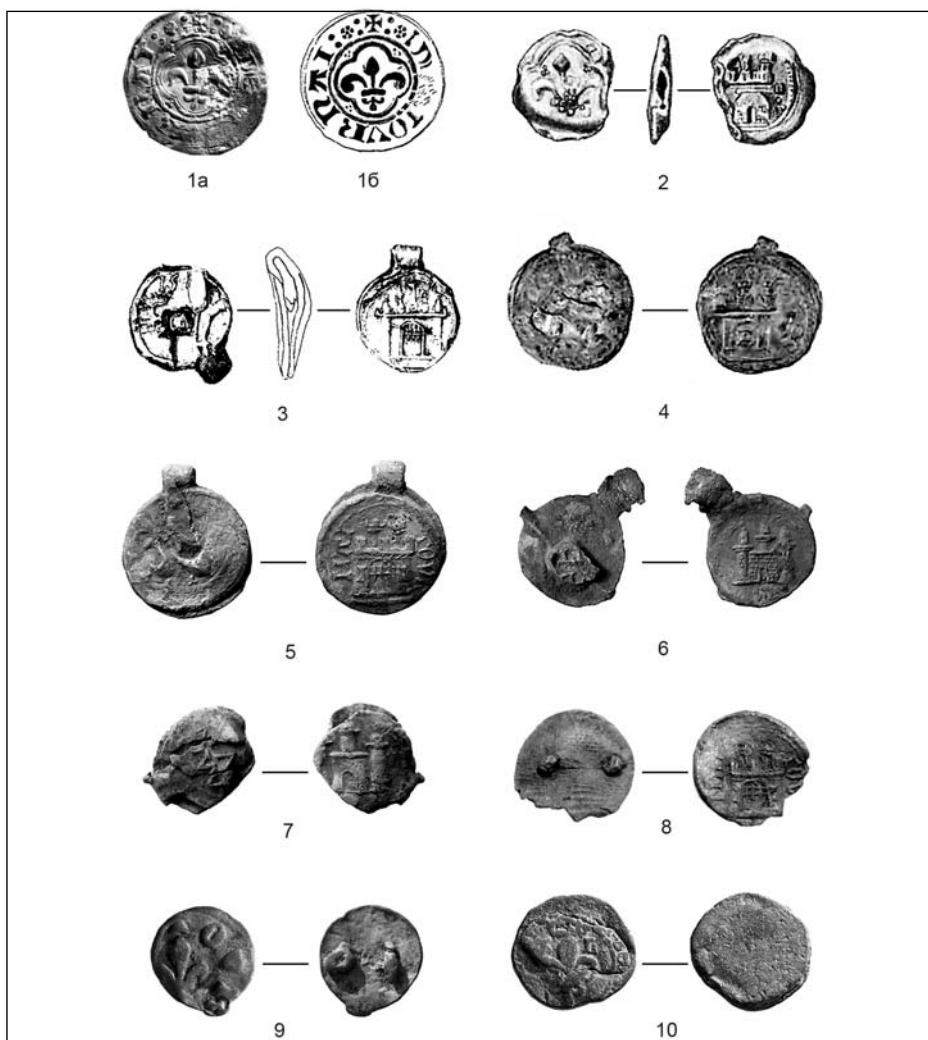
6 – Твер, приватна колекція (1–4 – фото С. Торопова;

5–6 – за: Гайдуков П. Г. Новые сфрагистические находки...

– Рис 4: 5, 6)

Іл. 6. Пломби Турне зі Східної Європи: 1 – Старий Крим; 2 – Кам'яний Бугор; 3 – Нижнє Поволжя; 4 – Токарі; 5 – Болгар; 6 – Образцово; 7 – Софійська набережна, Москва, 2016 р.; 8 – Софійська набережна; 9 – Софійська набережна; 10 – Софійська набережна (1, 3, 4 – за Ван Лаєр Р. Указ. соч. – Фототаб. 20, 21; 2 – за: <http://domongol.org>; 5 – за: Коваль В. Ю. Торговий інвентарь... – Іл. 7 : 6; 6 – за: <http://www.reviewdetector.ru>; 7–10 – фото І. Волкова)

Ил. 7. Пломби Турне з Північної і Західної Європи:
 1 – Лунд; 2 – Коройнен, Турку; 3 – Гельсінкі; 4 – Лондон;
 5 – графство Норфолк; 6 – графство Норфолк; 7 – графство
 Норфолк; 8 – Англія; 9 – графство Дарем; 10 – графство Дарем
 (1 – за: Rodenburg N. M. Op. cit. – Cat. № 17; 2 – за: Taavitsainen J.–P.
 Keskiäjan... – Fig. 1; 3 – за: Taavitsainen J.–P. Helsingin... – Cat. № 12; 4 –
 за: Egan G. Medieval and later trade in textiles... – Fig. 2; 7; 5–7, 9–10 –
 за: <https://finds.org.uk>; 8 – за: <http://www.ukdfd.co.uk>).

Комп'ютерна графіка Світлани Бочарової